

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

GÜLÇİN VÜSAL qızı MEHDİZADƏ

**İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ
MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI
İMKANLARI**

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər : _____

Hüseynova Səbinə Əlövsət

ped. f. d.

BAKİ-2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-7
I FƏSİL. AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI PROSESİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	8-32
1.1. İngilis dilinin tədrisinin linqvistik əsasları.....	8-14
1.2. İngilis dilinin tədrisinin psixoloji və pedaqoji aspektləri.....	14-23
1.3. Mədəniyyətlərarası səriştə İngilis dilinin tədrisi prosesində əsas səriştələrdən biri kimi.....	23-32
II FƏSİL. İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASI TEXNOLOGİYASI.....	32-61
2.1. İngilis dilinin tədrisi prosesində tələbələrin mədəniyyətlərarası səriştəsinin formalaşmasının xüsusiyyətləri.....	32-40
2.2. Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasının quruluşu və prinsipləri.....	40-49
2.3. Eksperimental işinin nəticələri.....	49-60
NƏTİCƏ.....	61-62
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	63-70

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Cəmiyyətin müasir inkişafı mərhələsində mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesində adekvat qarşılıqlı anlaşma problemi sosial inkişafın yeni tendensiyaları ilə əlaqədar xüsusi aktuallıq kəsb edir: xalqlar arasında ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi, məişət və peşə sferasında digər mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə birbaşa əlaqələrin artması və müasir informasiya texnologiyalarının inkişafı. Bu proseslərin nəticəsi olaraq xalqların qarşılıqlı anlaşması, qlobal, ümumbəşəri problemlər barədə məlumatlılıq artmalıdır. Bu gün dilin tədrisi prosesində strateji məqsəd mədəniyyətlərarası səriştəyə malik olan və beynəlxalq səviyyədə qarşılıqlı anlaşma və sosial qarşılıqlı əlaqə əsasında istənilən nəticəni əldə etməyə qadir olan ikinci dərəcəli dilçi şəxsiyyətin formalaşdırılmasıdır.

Bu baxımdan, gələcək xarici dil müəllimlərinin peşə hazırlığı problemi xüsusilə aktualdır, çünki onların tələbələrinin mədəniyyət səviyyəsi onların ümumi və peşə pedaqoji mədəniyyətinin səviyyəsindən çox asılıdır. Müasir mərhələdə xarici dil müəllimi ona öz mədəniyyətindən kənara çıxmağa və öz mədəni kimliyini itirərək mədəniyyətlərin vasitəçisi kimi çıxış etməyə imkan verən formalaşmış mədəniyyətlərarası səriştəyə malik olmalıdır ki, bu da ikinci dərəcəli dilçi şəxsiyyət kimi başa düşülür. Peşə hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsi dil fakültəsinin tələbələrinə başqa xalqın mədəniyyətini, onun daxili aləmini və psixologiyasını, mənəvi dəyərlərini və milli qürur obyektlərini, tarixini, folklorunu, ədəbiyyatını və s. anlamaq və təhlil etmək bacarığını məqsədyönlü şəkildə öyrətməyi tələb edir.

Dil və mədəniyyətin birgə öyrənilməsi probleminin mürəkkəbliyi, çoxşaxəliliyi və aktuallığı son illərdə elmi-metodiki tədqiqatlarda ona diqqətin artması ilə təsdiqlənir. Dil fakültələrinin tələbələri üçün xarici dillər üzrə proqramın yüksək yekun tələbləri, xarici dilin praktiki mənimsənilməsi prosesində mədəniyyətlərarası səriştənin mühüm rolu, onun formalaşmasının mürəkkəbliyi və tədris prosesi kimi tədrisin təşkilinin çətinlikləri dil və mədəniyyətin birgə öyrənilməsi bizi onlara xarici dil ünsiyyətinin öyrədilməsi prosesində tələbələrin mədəniyyətlərarası səriştəlilik

əsaslarının daha səmərəli formalaşdırılmasına töhfə verə biləcək yeni vasitələr axtarmağa məcbur edir.

Hazırda artan millətlərarası münaqişələr və lokal müharibələr, xalqların miqrasiyası və yeni dünya müharibəsi təhlükəsi müxtəlif mədəniyyətlərin dinc yanaşı yaşaması, müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığı, tolerantlığın inkişaf etdirilməsi problemlərini aktuallaşdırır. Eyni zamanda, qloballaşma prosesi və yüksək texnologiyaların inkişafı nəticəsində milli mədəniyyətlərin öyrənilməsinə maraq, eləcə də onların milli kimliyini qoruyub saxlamaq istəyi kəskin şəkildə artmışdır.

Müasir dünyanın və cəmiyyətin yaradıcı düşünən, təhlil edən və başqalarını anlaya bilən insanlara getdikcə daha çox ehtiyacı var. Xarici dil isə bu bacarıqları inkişaf etdirmək üçün ən yaxşı vasitələrdən biridir. Ölkələrin, insanların, adət-ənənələrin, mədəni irsin müqayisəsi digər ölkələr və öz ölkəsi haqqında biliklərin həcmi artırmaq və dərinləşdirmək istəyini stimullaşdırır və həvəsləndirir.

Hər bir xarici dil dərsi mədəniyyətlərin kəsişməsidir, mədəniyyətlərarası ünsiyyət təcrübəsidir, çünki hər bir söz yad dünyanı və yad mədəniyyəti əks etdirir: hər sözün arxasında milli şüurla şərtlənən dünya ideyası var. Xarici dilin tədrisinin əsas məqsədi şagirdlərdə kommunikativ və mədəniyyətlərarası səriştələrin formalaşdırılmasında görünür.

Xarici dillərin tədrisi prosesində hər iki kompetensiya bir-biri ilə əlaqəli şəkildə formalaşır: mədəniyyətlərarası səriştə kommunikativ əsasında və onun inkişafı prosesində formalaşır. Bu, təhsilin mədəni yönümünü, yəni tələbələrə öyrənilən dilin ölkəsinin mədəniyyəti ilə tanış etmək, öz ölkəsinin mədəniyyətini dərk etmək, onu xarici dil vasitəsilə təmsil etmək bacarığını vurğulayır.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət müxtəlif mədəniyyətlərin və dillərin daşıyıcısı olan insanlar arasında *ünsiyyət* (şifahi və qeyri-şifahi) prosesi və ya başqa sözlə, müxtəlif mədəniyyətlərə və dillərə mənsub olan insanlar arasında *spesifik qarşılıqlı əlaqə proseslərinin məcmusu kimi qəbul edilir*.

Xarici dili mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsəyən tələbələrin dil şəxsiyyəti aşağıdakıları mənimsəməkdən ibarətdir:

- bu dildə danışanların “dünyanın linqvistik mənzərəsi”, başqa sözlə, dilin özü ünsiyyət vasitəsi kimi;

- insana onun üçün yeni sosial reallığı, yeni mədəniyyəti dərk etməyə imkan verən dünyanın “qlobal” mənzərəsi.

Tələbənin dil şəxsiyyətinin formalaşmasının vasitəsi və nəticəsi onun kommunikativ, sosial-mədəni və idrak inkişafıdır. Bu o deməkdir ki, o, bacarmalıdır:

1) başqasının həyat tərzini/davranışını başa düşmək ki, başqa mədəniyyətin qavranışında yanlış stereotiplər inkişaf etdirməsin;

2) mədəniyyətlərarası ünsiyyətin autentik vəziyyətlərində dildən istifadə etmək;

3) öyrənilən dildə danışanları dünyanın dil mənzərəsi ilə tanış etməklə, dünyanın fərqi mənzərəsini genişləndirmək. Tədqiqat işimiz aktualdı.

Tədqiqatın obyektı: Tədqiqatın obyektı ingilis dili dərslərində aşağı kurs tələbələrində mədəniyyətlərarası səriştəsinin formalaşdırılması prosesidir.

Tədqiqatın predmeti: Tələbələrin mədəniyyətlərarası səriştəsinin formalaşmasında nələr lazım olduğunu araşdırmaq və bu materiallar əsasında tapşırıqlar hazırlayaraq ünsiyyət prosesi və öyrənmə mühiti qurmaq tədqiqatın predmetidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın mövzusu ingilis dili dərslərində aşağı kurs tələbələrində mədəniyyətlərarası səriştəsinin formalaşdırılmasıdır. Ona görə də bu tədqiqat işinin məqsədi ingilis dilinin tədrisində mədəniyyətlərarası səriştəsinin formalaşdırılması mahiyyətini və onlardan istifadənin xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir. Tədqiqatın vəzifələri məqsədidən irəli gələ bilər. Beləliklə, dil təhsilinə müasir yanaşma təkcə şagirdlərin ünsiyyət vasitələrindən (dinləmə, danışma, oxuma, yazma) istifadə etmək bacarıqlarının inkişafını deyil, həm də:

- adekvat ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə üçün zəruri olan ekstralingvistik məlumatları tələbəyə ötürmək;

- başqa mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə birbaşa (dinləmə, danışma) və dolaylı (oxu və yazma) ünsiyyətini həyata keçirməyə imkan verən xeyirxahlıq, dözümlülük,

empatiya qabiliyyəti və s. kimi keyfiyyətlərin onda inkişafı.

Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi yalnız təlim prosesinin “mədəniyyətlərin dialoqu” kontekstində həyata keçirilməsi ilə mümkündür.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Aşağı kurs tələbələrində mədəniyyətlərərası səriştəsinin formalaşdırılması tapşırıqlardan istifadə edib və mədəniyyətlərərası səriştəsinin bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məqsədinə çatmaq üçün seçilmiş kommunikativ materiallardan istifadəsi həyata keçirilərsə yüksək nəticə alınacaqdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat müasir İngilis dilində mədəniyyətlərərası səriştə kommunikativ tapşırıqlar əsasında və onun inkişafı prosesində formalaşır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti onun gələcəkdə bu mövzu ilə bağlı yazılacaq işlər üçün faydalı mənbə kimi istifadə edilə bilinməsidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Gələcək xarici dil müəllimlərinin mədəniyyətlərərası səriştəsinin formalaşdırılması onların peşə hazırlığı; dil fakültəsinin bakalavriat tələbələrini eksperimental hazırlığı zamanı mədəniyyətlərərası səriştənin əsaslarını formalaşdırmaq və onun səmərəliliyini təsdiq etmək üçün tədqiq olunan dilin ölkəsinin folklorundan istifadə etməklə xarici dilin tədrisi modelinin nəzəri və praktiki işlənilib hazırlanmasında özünü göstərəcək.

Müdafiə mərhələsinə aşağıdakı *müddəalar* təqdim edilir:

- İngilis dili fəninin tədrisi zamanı mədəniyyətlərərası səriştəsinin formalaşdırılmasına daha çox diqqət yetirilməlidir.
- Tələbələrin mədəniyyətlərərası səriştəsinin qurulması zamanı kommunikativ materiallardan istifadə edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.
- Mədəniyyətlərərası səriştənin formalaşması quruluşuna və prinsiplərə uyğun seçilməlidir.
- Mədəniyyətlərərası səriştənin formalaşması zamanı ona uyğun şəkildə kommunikativ materiallar istifadə olunması lazımdır.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Tədqiqat işi ADU-nun Xarici dilin tədrisi metodikasını kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar 1

məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 2 fəsil, 6 yarım fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısı və istinad edilən mənbələrdən ibarətdir.

I FƏSİL

AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI PROSESİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1 İngilis dilinin tədrisinin linqvistik əsasları

Xarici dillərin tədrisi metodikası bunun üçün əsas elmlərdən biri olan dilçiliyə əsaslanır. Dilçilik təməllərində, öyrənilən dilin dil nümunələrinin xüsusiyyətləri, qrammatik quruluşu, fonetik və leksik sisteminin xüsusiyyətləri, həmçinin dil və nitq materialının seçilməsi və təşkili məsələləri ilə əlaqədar problemləri həll edir.

Beləliklə, xarici dillərin tədrisi metodikasının linqvistik əsasları bu metodun prinsiplərinə, tədrisin məqsədinə, dilin daxili dil nümunələrinə uyğun olaraq müəyyən bir şəkildə seçilmiş və metodik olaraq təşkil edilmiş dil və nitq materialı kimi başa düşülür öyrənilməklə yanaşı, tələbələrin bu dil auditoriyası tərəfindən mənimsənilməsinin mümkün çətinlikləri nəzərə alınmışdır.

Xarici dillərin tədrisi metodikası üçün dilçilikdə aparılan dil və nitq arasındakı fərq vacibdir.

Dil, nitq fəaliyyəti prosesində xüsusi olaraq inkişaf etdirilmiş və mənimsənilmiş müxtəlif səviyyəli vahidlərin və işləmə qaydalarının işarə sistemidir. Psixoloqun tərifinə görə, nitq dil vasitəsilə düşüncələri formalaşdırmaq yoludur [1, s.61]. Dilçilik metodologiya üçün əsas və ya fundamental elmlərdən biridir. Dilçilik "dil" anlayışını hərtərəfli təhlil edir və metodologiya üçün tədrisin mövzudur. Təbii ki, dilin funksiyaları, quruluşu, əlaqəsi haqqında fikirlər tədrisin nəzəriyyə və praktikasında öz əksini tapmışdır. Xarici dillərin tədrisi metodikasının tarixi, dilçiliyin yeni bir inkişaf mərhələsinə keçdiyi hər bir dövrün metodoloji baxışların formalaşmasında öz əksini tapdığını sübut edir. Sözü dilin əsas vahidi və dillərarası müqayisə obyektini olaraq irəli sürən müqayisəli tarixi dilçilik, əsas tədris metodu olaraq ayrı-ayrı sözləri, onların tərcüməsini və söz-sözünü yadda saxlamağı təklif edən tərcümə metodlarını meydana gətirdi.

Gənc qrammatizm dövründə (XIX əsr) ağırlıq mərkəzi islahat dövrünün vizual-intuitiv metodlarının inkişafına töhfə verən təklifə keçdi. Sonradan, müxtəlif növ cümlələr öyrəniləndə, hər cür əvəz və əvəzlərə məruz qalan "qrammatik quruluşların" istifadəsinə əsaslanan məşqlər sistemi yaratmaq fikri xarici dillərin tədrisi metodlarına nüfuz etdi [77, s.27].

Beləliklə, tarixi məlumat dilçiliyin xarici dillərin tədrisi metodlarını qidalandıran əsas elmlərdən biri kimi qəbul edilə biləcəyinə tam inandırır. Dil bir sistem olaraq daha xüsusi sistemlərdən (fonetik, qrammatik, leksik) ibarətdir. Bu sistemlərin hər biri; öz növbəsində, alt sistemlərdən ibarətdir, məsələn, fonetik sistemə saitlərin, samitlərin alt sistemi daxildir. O.S.Axmanova "dili, bir insan kollektivinin üzvləri arasında əsas və ən vacib ünsiyyət vasitəsi olan orijinal semioloji sistemlərdən biri olaraq təyin edir" [14, s.152]. O.S.Axmanova görə, müəyyən bir dil cəmiyyətinin digər üzvləri ilə ünsiyyət qurmaq üçün dildən istifadə edən bir nətiqin fəaliyyətidir. Dil bir sistemdir, nitq hərəkətdə olan bir dil sistemidir; dil materialdır və nitq bu materialın müəyyən ünsiyyət vəziyyətlərində istifadəsidir. Dil və nitq arasındakı əsas fərq, dilin fərddən asılı olmayan sosial bir hadisə olmasıdır. Dinamik, situasiya şərtli, təsadüfi, normativdir; dil əsas qanunlarına görə sabit, dəyişməzdir. Nitq, öz növbəsində, dinləmə, danışma, oxuma və yazma proseslərində həyata keçirilir. Sosial və nitq həm də bir sosial fenomen olmaqla fərdi olaraq özünəməxsusdur [14, s.154].

Nitq fəaliyyəti, iki elmin - psixologiya və dilçiliyin qovşağında yaranan və öz mövzusu, kateqoriya aparatı və tədqiqat metodları ilə müstəqil bir intizam olaraq ortaya çıxan psixolinqvistikanın mövzusuudur. Nitq fəaliyyəti, ünsiyyət prosesində məmnunluq üçün formalaşmış və formalaşdırılmış bir şəxsin kommunikativ və idrak ehtiyaclarının verilməsi və ya alınması prosesidir [31, s.60]. Psixolinqvistika baxımından dil bir vasitə, nitq isə düşüncələri formalaşdırmaq yolu olaraq şərh olunur [41, s.67].

Beləliklə, dilçilik və psixolinqvistikanın müasir məlumatlarına əsaslanaraq xarici dillərin tədrisi metodikası, xarici dil öyrətmənin zərif bir obyektinə olaraq, nitq fəaliyyətini müxtəlif növlərdə (dinləmə, danışma, oxuma, yazma), ünsiyyət üsulu olaraq nitqi və müxtəlif nitq fəaliyyət növlərinə xidmət edən ünsiyyət vasitəsi olaraq

dili fərqləndirir.

Dil, nitq, nitq fəaliyyəti öyrənmə obyektini kimi xarici dillərin tədrisi metodikası üçün bilikləri son dərəcə vacib olan kompleks bir iyerarxik sistemdir. İyerarxik sistem bir neçə səviyyədə ibarətdir:

1. Söz, həm yönləndirici vəzifələrin həllinə (fenomenlərin əsas xüsusiyyətlərini vurğulamağa) yönəlmiş həm də bəzi dizayn qaydalarının (fonetik, orfoqrafiya, sözcük, morfoloji) və hərəkətlərin leksik və morfoloji səviyyələrinin bir vahidi olaraq nitqdır.
2. Müəyyən bir dil üçün təbii olan sözlərin leksik qrammatik əlaqələrini, onların dizaynı və işlənməsi üçün bəzi qaydaları və arxa plan problemlərini həll etməyə yönəlmiş hərəkətləri və faktiki nitq hərəkətlərini əks etdirən söz birləşməsi.
3. Sintaktik səviyyə, bəzi dizayn qaydaları (intonasiya, struktur-semantik) və əməliyyatın əsas tam semantik vahidi kimi bir cümlə, yəni nitq fəaliyyətinin formalaşmasının müxtəlif səviyyələrindəki hərəkətlər: arxa plan və əslində ünsiyyət - məlumat ötürmək, istəmək, hərəkətə gətirmək.
4. Suprafrazal səviyyədə müəyyən bir dil üçün təbii olan semantik-sintaktik əlaqələri əks etdirən və nisbətən elementar ünsiyyət prosesində nitq qarşılıqlı əlaqəsinin nümunələri kimi çıxış edən həddindən artıq birlik (mikrodialoqlar, mikromonoloqlar): sual-cavab, bəyanat - təkzib.
5. Danışığ və ya yazmanın son məhsulu olaraq, oxu və dinləmədə vizual və eşitmə qabiliyyətinin tanınması üçün bir dialoq və ya monoloq şəklində şifahi və ya yazılı bir ifadə şəklində ətraflı əlaqəli bir mətn. Bu şəkildə təqdim olunan linqvistik və nitq materialı və onunla əlaqəli hərəkətlər, nitq fəaliyyətinin iyerarxik quruluşu ilə əlaqəli olan dilin və nitqin iyerarxik quruluşunu, habelə onların birliyində assimilyasiya edilməsi hərəkətlərini əks etdirir.

Bu müəyyən dərəcədə "dil-nitq-nitq fəaliyyəti" sisteminin hər bir səviyyəsi üçün sonlu vahidlər daxilində kiçik vahidlər fərqləndirilə bilər, lakin onlar struktur və funksional baxımdan yuxarılara tabedirlər və onları bu kiçik vahidlər fonemlər

(fonoloji səviyyə), morfemlər (morfoloji səviyyə), hərflərə və s. bölürlər [54, s.123].

Qeyd etmək lazımdır ki, tədris materialının seçilməsi və təşkili problemi sırf linqvistik deyil, həm də metodikdir. Təsadüfi deyil ki, N.Çomski linqvistik qrammatikanı fərqləndirmək lazım olduğunu yazmışdır (məqsədi anlayış təlimini və ifadələrin yaranmasını öyrənməkdir). [50, s.163].

Məktəbdə xarici dildə danışma fəaliyyətinin mənimsənilməsi, insanın öz ana dilinin qurulmuş bir sisteminin mövcud olması şəraitində baş verir. Buna görə də xarici dillərin tədrisi metodikası üçün dil təmasları sahəsində aparılan tədqiqatların nəticələri vacibdir. Bu işlər xarici dildə danışma fəaliyyətinin formalaşmasında tələbənin ana dilinin assimilyasiya keyfiyyətinə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə biləcəyini göstərdi. Müsbət təsire transfer deyilir. Bu, ana dili əsasında formalaşan bir sıra bacarıqların xarici dil öyrənilməsinə dəstək ola biləcəyinə bağlıdır: monoloji ifadələri kompozisiya ilə düzgün qurmaq bacarığı, təqdimat məntiqini müşahidə etmək bacarığı, və s.

Ana dilinin xarici dilə mənfi təsirinə müdaxilə deyilir. İki növ müdaxilə var:

a) ana dilinin adi normalarını bir xarici dilə köçürərkən və ya əksinə - dillərarası müdaxilə (məsələn, "Bakıda bir çox abidə və teatr var;" Bakını həvəslə sevirəm. " - Bakıda abidələr, muzeylər var; Bakını çox sevirəm);

b) əvvəllər öyrənilmiş materialı bir dildə öyrənilən bir materiala köçürərkən - intralingual müdaxilə (məsələn, səhər məşqlərini edir. - Hər gün səhər məşqlərini edir). Yəni digər sözlərlə işləmə bilməsi: Məsələn: dərsə gedir . Hər gün dərsə gedir.

Dillərin müqayisəsi, ikinci bir dilin mənimsənilməsi mexanizminin necə işlədiyini və müdaxilənin özünü necə göstərdiyini anlamağa kömək edir. Əldə edilən məlumatlar, materialın seçilməsi, təhsil prosesində yeri, assimilyasiya çətinliklərinə uyğun olaraq onunla işləmə üsul və üsullarının təyin edilməsi üçün təlimat rolunu oynayır.

Dil elə bir xüsusi mövzudur ki, onun öyrənilməsinə həsr olunmuş bütöv bir sahə, dilçilik var. Dilçilik, insanların metodu və ciddi araşdırmalardan istifadə edərək, dilə obyektiv şəkildə baxır, insanların dili necə əldə etməsi, istifadə etməsi və bəzən sui-

istifadə etməsi haqqında nəzəriyyələr formalaşdırır.

Fonetika müəyyən bir dildə tələffüzlərin istehsalını və istifadəsini tənzimləyən qaydalar sistemidir. Bu qaydalar həm səsə, həm də mənaya aiddir və fonologiyaya (fonetik səs sistemlərinin təşkili), morfolojiyaya (sözlərin əmələ gəlməsi və tərkibinə) və sintaksisə (formalaşma) aid olan qaydaların tərkib hissələrini əhatə edir. Lexicon bir nətiq nəzərə saxlanılır söz və terminlərin bir kataloqudur. Sözlük affikslər kimi tək dayana bilməyən sözlərin hissələri olan sözlərdən və bağlı morfemlərdən ibarətdir. Bəzi təhlillərdə mürəkkəb sözlər və idiomatik ifadələrin müəyyən sinifləri və digər birləşmələr də leksikonun bir hissəsi hesab olunur.

Tez-tez bir nətiq dil qabiliyyətinin leksikonda saxlanılan sözlərin sayına bağlı olduğuna inanılır. Ancaq bu, dilçilər tərəfindən çox vaxt bir mif olaraq qəbul edilir. Bir çox dilçi dilin istifadə qabiliyyətini, söz ehtiyatının artması ilə deyil, ilk növbədə qrammatika sahəsinə aid olduğunu və bacarıqlarla əlaqələndirdiyini düşünür. Hətta çox kiçik bir lüğət də nəzəri olaraq sonsuz sayda cümlə qurmağa qadirdir.

Fonologiya və fonetika - dillərin səs sistemlərinin öyrənilməsi - nitqdəki əsas ifadələrlə məşğul olur. Məlumat ötürmək üçün fərqli linqvistik səslər əmələ gətirmək üçün vokal yolun hansı fiziki xüsusiyyətlərindən (dodaqlar və dil daxil olmaqla) istifadə edildiyini araşdırmaqla araşdırıla bilər. Morfolojiya və sintaksis sözlərin və cümlələrin daxili quruluşunu öyrənməklə məşğuldur. Dillərin səs sistemlərini və söz və cümlə quruluşunu öyrənməklə yanaşı, dilçilər, sözlərin və söz birləşmələrinin arxasındakı mənanı dəqiqləşdirməyə çalışırlar. Bu araşdırma semantika kimi tanınır. Semantikistlər, pragmatik olaraq bilinən bir alt sahə olan kontekstual məlumatlar ilə qarşılıqlı əlaqədə olduqda bu birləşmələrin mənalarını müqayisə edirlər.

Dilçilər, insanların dil haqqında biliklərini necə əldə etdiklərini, bu biliyin digər idrak prosesləri ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu, nətiqlər və coğrafi bölgələr arasında necə dəyişdiyini və bu biliyin hesabla necə modelləşdiriləcəyini araşdırırlar. Dilin müxtəlif aspektlərinin (səslər və ya məna kimi) quruluşunu necə təmsil etməyi, nəzəri olaraq fərqli dil nümunələrini necə izah etməyi və dilin fərqli komponentlərinin bir-biri ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu öyrənirlər. Bir çox dilçi, müəyyən bir dil və ya ümumiyyətlə dillər haqqında fikir sahibi olmalarına kömək etmək üçün empirik

sübutlar toplayır. Məktəblərdə, sahələrdə və universitet laboratoriyalarında uşaqlarla və böyükərlə ünsiyyət quraraq araşdırma apara bilərlər.

Gündəlik həyatımızda dilin geniş yayılmış təsiri səbəbiylə, dilçilikdəki iş, psixologiya, antropologiya, nevrologiya, hüquq, fəlsəfə, kompüter elmləri, ünsiyyət və təhsil də daxil olmaqla bir çox başqa sahələrdə aparılan tədqiqatlarla əhəmiyyətli dərəcədə qarşılıqlı təsir göstərir. Dilçilik ixtisası üzrə təhsil alanlar kompüter sənayesi, hüquq və məhkəmə araşdırmaları, xarici dil və ingilis dilini ikinci dil olaraq öyrətmək, tərcümə və təfsir, danışma patologiyası, leksikoqrafiya və hökumətdə və təhsildə siyasət hazırlamaq üçün dil təhsili üçün praktiki vasitələr tapırlar. Bütün bu məşğulluq sahələri danışma və ya yazılı dilin təhlili və istifadəsi üzrə yüksək inkişaf etmiş bacarıqlara sahib olan insanlarla maraqlanır. Dilçilik ixtisası tələbələri məhz belə bacarıqlarla təchiz edir. Beləliklə, dilçilik və psixolinqvistika, dilin, nitqin və nitq fəaliyyətinin əlaqəsini, düşüncə və reallıqla əlaqəsini müəyyən edən, öyrənmə vahidini elmi cəhətdən əsaslandırmağa və müəyyənləşdirməyə, seçməyə və təşkil etməyə kömək edən xarici dillərin tədrisi metodikası üçün əsas elmlərdir. Hər hansı bir metodun linqvistik təməlləri altında, nitq materialı bu metodun prinsiplərinə, tədrisin məqsədinə, hədəf dilin daxili dil nümunələrinə uyğun olaraq və eyni zamanda dinləyicilərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq ən yaxşı şəkildə təşkil edilmiş hesab edilə bilər.

Dil, insan cəmiyyətinin hər cür fəaliyyətinə xidmət edən insan ünsiyyətinin ən vacib vasitəsidir. Ünsiyyət həm şəxsi söhbətdə, həm də qarşılıqlı yazışmalarda, həm də dolayısı ilə - kitab, televiziya, radio, qəzet vasitəsilə baş verə bilər. Bu, hər hansı bir dilə, o cümlədən xarici dilə aiddir. Bir insana ana dilindən başqa bir ünsiyyət vasitəsi verən bir fənn olaraq tədris planına daxil edilmişdir. Ünsiyyət vasitəsi olaraq görülən dil, fərqli cəhətlərin fərqləndirilə biləcəyi kompleks bir fenomendir. Akademik L.V. Şcherba dilin üç aspektini ayırdı: danışma və başa düşmə prosesini başa düşdüyü nitq; dil, yəni qrammatika və leksik qaydalar; dil materialı, yəni yaddaşda qalan fərdi danışma və anlama hərəkətlərinin məcmusu [52, s.301].

Yuxarıdakılardan belə çıxır ki, dilin iki tərəfi var: həm qrammatika sistemini, həm də dilin səs quruluşunu və söz ehtiyatını özündə birləşdirən linqvistik sistem; və nitq vahidlərində ifadə olunan nitq, yəni təbii olaraq bu fəaliyyətin nəticəsi də daxil edilməli olan fəaliyyət (daş üzərində oyulmuş parçalardan çap olunmuş kitablara qədər müxtəlif növ mətnlər). V. D. Arakin nitqin aşağıdakı tərifini verir - bu, müəyyən bir dilin qrammatikası qaydalarına uyğun qurulmuş və müəyyən düşüncələri ifadə edən nitq vahidlərində (cümlələrdə) rəsmiləşdirilmiş insan fəaliyyətidir. Ən sadə nitq vahidi, tam bir mühakimə ifadə edən və müəyyən bir dilin sözlərindən ibarət olan, morfologiya qaydalarına uyğun olaraq dəyişdirilmiş və müəyyən bir dilin sintaksis qaydalarına uyğun olaraq bağlanmış bir cümlədir [12, s.39]. Metodologiya üçün dil və danışma anlayışı son dərəcə əhəmiyyətlidir. Müasir dilçilik, bir dili, müəyyən bir qrup insanların şüurunda təsbit edilmiş, sosial cəhətdən əhəmiyyətli bir ünsiyyət kodu və onun işləmə qaydaları kimi başa düşür. Başqa sözlə, dil ünsiyyət üçün lazım olan dil vasitələri sistemidir. Nitq, dil sisteminin konkret ünsiyyət hərəkətlərində tətbiq edilməsidir, yəni həm ünsiyyət prosesinin özünü, həm də nitq məhsullarını və ya bu prosesin məhsullarını ehtiva edir. Metodologiya üçün belə bir fərqi hesablanması çox vacibdir. Dilin praktik istifadəsi üçün, yəni nitqi mənimsəmək, təkcə dil vasitələri və nitqdə istifadə qaydaları haqqında biliklərə malik olmaq deyil, həm də ünsiyyət hərəkətlərində avtomatlaşdırılmış şəkildə istifadə etmək lazımdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, öyrənmə prosesində yalnız dil vasitələrinin yaddaşında yadda saxlamaq və konsolidasiya etmək, onlardan istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılması deyil, həm də ünsiyyətdə təcrübə, yəni nitq aktlarının həyata keçirilməsində.

1.2 İngilis dilinin tədrisinin psixoloji və pedaqoji aspektləri

Təhsil prosesində xarici dillərin tədrisi metodikası həm orta məktəblərdə, həm də universitetlərdə mühüm yer tutmuşdur. Xarici dillərin tədrisinin əsasını tələbələrin idrak bacarıqlarının inkişafı, müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından praktiki olaraq istifadə etmək, tənqidi təfəkkürü tətbiq etmək və

inkişaf etdirmək sistemləri təşkil edir. İngilis dilinin tədrisi prosesində psixoloji və pedaqoji aspektlərini nəzərdən keçirərək, qeyd etmək lazımdır ki, müasir cəmiyyətdəki sosial dəyişikliklər təhsil sisteminin və təcrübəsinin daim təkmilləşdirilməsini tələb edir. Müəllimlər və tələbələr üçün təlim və təhsilin keyfiyyətinin artırılması prioritetdir. Bu, xarici dilin tədrisinin müasir metodlarına da aiddir. İngilis dilinin tədrisi prosesində ünsiyyətini öyrətmə vasitəsi olaraq istifadəsi psixoloji və pedaqoji araşdırmaların mərkəzindədir. Həqiqətən də, bir təhsil layihəsi çərçivəsində işin məhsuldar təhsil sisteminin əsas komponenti kimi çıxış etdiyini və eyni zamanda aktiv texnika və metodlardan (planlaşdırma) istifadə edərək təhsil proseslərinin təşkilinin qeyri-standart, ənənəvi olmayan bir yolu olduğunu görürük [8, s.122]. Tələbələrin intellektual, yaradıcı və mənəvi inkişafı üçün üstünlük verilən şərtlər arasında universitet təhsili praktikasına yeni pedaqoji texnologiyaların cəlb edilməsini qeyd etmək olar. Burada bir xarici dil fənni "tələbələrin mədəni və şəxsi inkişafı üçün şərait yaratmağa kömək edir, çünki xarici dilləri öyrənmək sahəsində cəmiyyətin sosial nizamı tələbələrin şəxsiyyətini inkişaf etdirmək, humanistliyi gücləndirmək vəzifəsi qoyur.

Xarici dil kursunun modelləşdirilməsi vasitəsi olaraq bir təhsil layihəsi hazırlayarkən, aşağıdakı psixoloji və pedaqoji aspektlər nəzərə alınmalıdır: tələbələrin yaradıcı şəxsiyyətinin açıqlanmasına və hər bir iştirakçının cəlb edilməsinə kömək edən yaradıcı, rahat bir atmosferin yaradılması. Xarici dildə bir təhsil layihəsi çərçivəsində diqqəti mədəniyyətlərarası problemin özünə yönəltmək, diqqəti linqvistik aspektdən mahiyyətli mövzuya yönəltmək mümkündür, müəllim isə tələbələri tapmaq üçün müstəqil işləməyə həvəsləndirə bilər.

İngilis dilinin tədrisinin psixoloji və pedaqoji əsasları şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Psixologiya xarici dilin öyrədilməsi üçün əsas elmlərdən biridir. Psixologiya təlimin psixoloji aspektlərini təkmilləşdirən pedaqoji tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq üçün şagirdlərin yaddaş, diqqət, təfəkkür, motivasiya kimi psixoloji xüsusiyyətlərini təsvir edir. Psixoloji zəminin müəyyən edilməsi ali məktəbdə ingilis dilinin tədrisinin bütün mərhələlərində xarici dil tədrisi metodikasının əsasını təşkil edə bilər.

Müasir cəmiyyətdə psixoloqlar belə bir fikrə gəlmişlər ki, xarici dillərin öyrənilməsində motivasiya böyük rol oynayır. Motivasiya xarici dilin öyrənilməsinin sürətinə və uğuruna təsir edən əsas amildir [62, s.521].

Motivasiya, yüksək nəticələr əldə etməyə imkan verən başqa bir əhəmiyyətli psixoloji və pedaqoji faktordur. Tələbələrin müstəqil idrak fəaliyyətinə düzgün və təsirli şəkildə həvəsləndirmək üçün aşağıdakı məqamlara diqqət yetirməliyik. İlk növbədə, təklif olunan tədris materialını tələbələrin fərdi və yaş xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirmək lazımdır. Bundan əlavə, materialın təqdimat forması da vacibdir: tələbələr yeni materialla əvvəllər öyrəndikləri ilə təlimə başlamazdan əvvəl bildikləri arasındakı əlaqəni anlamalıdırlar. Dostluq yaradıcı bir atmosfer yaratmaq üçün layihə koordinatorunun xarici dil dərslərində psixoloji mühitin rolunu da qeyd edirik. Diqqət yetirməyə dəyər başqa bir cəhət - bu, tələbələrin müstəqillik dərəcəsidir, materialın mürəkkəbliyi səviyyəsini və qarşıya qoyulan təhsil məqsədinə çatma variantlarını müstəqil seçmək bacarığıdır. Bu, öz növbəsində, nəzərdə tutulan nəticəyə görə məsuliyyət hissəsinin inkişafına, işi yüksək keyfiyyətlə yerinə yetirmək istəyinə və nəticədə idrak fəaliyyətini davam etdirməyə həvəsləndirməyə kömək edir.

İngilis dilinin tədrisi prosesində motivasiya sahəsinin inkişafının əsas məqsədi kommunikativ xarakter daşıyan akademik mövzunun motivlərinin formalaşdırılmasıdır. Xarici dil öyrənmək üçün aşağıdakı motivlər xarakterikdir:

- a) ünsiyyət ehtiyacı ilə əvvəlcədən müəyyən edilmiş kommunikasiya;
- b) linqvo-informativ, linqvistik kodu, əlavə peşəkar əhəmiyyətli məlumatları mənimsəmək istəyi ilə şərtlənir;
- c) sosiomədəni kontekstlə tanış olmaq ehtiyacı ilə bağlı ölkəşünaslıq;
- d) prosessual - ayrı-ayrı iş növlərinə müsbət münasibətin ifadəsi kimi.

Beləliklə, xarici dilin öyrənilməsi prosesində nəzərdən keçirilən motivlər psixoloji və pedaqoji xarakter daşıyır ki, bu da tələbələrin xarici dili mənimsəməkdə motivasiya yönümlülüyünə müsbət təsir göstərir.

Tələbənin motivasiya sferasının tərkib hissəsi kimi intellektual ehtiyac xarici dil vasitəsi ilə də həyata keçirilə bilər. Dil yüksək səviyyəli həssaslıq nəticəsində qurulmuş

bir sistemdir. Tələbələr arasında konkret dil ideyalarını formalaşdırmaq lazımdır. Nitq fəaliyyətinin müvəffəqiyyətli olması üçün onlar müstəqil düşünməyi və qərar qəbul etməyi və əsaslandırmağı öyrənməlidirlər.

Xarici dillərin öyrənilməsində nailiyyət motivasiyası tələbələrin təhsil fəaliyyətini stimullaşdırır, müvəffəqiyyətin inkişaf etmək arzusuna səbəb olduğu zaman "müvəffəqiyyətin şüalanması" qanununun tətbiqinə kömək edir.

Ünsiyyət motivasiyası xarici dilin aydın ifadə olunmuş kommunikativ xarakter daşıyan tədris fənni kimi əsas xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Ünsiyyət motivasiyasının inkişaf məqsədləri xarici dil öyrənilməsinin əsas məqsədlərindən – tələbələrin qeyri-dogma dildə ünsiyyətə hazırlanmasından irəli gəlir. Tədrisin kommunikativ funksiyası nə qədər çox inkişaf edirsə, onun kommunikativ nitq fəaliyyətinin bütün aspektlərini reallaşdırmaq imkanı da bir o qədər aydın olur. Ünsiyyət motivasiyasının formalaşmasında sosial rolların sisteminin müəyyən edilməsi, ünsiyyətin funksional-hədəf tərəfinin təmin edilməsi zəruridir. Müəllim ilə tələbələr arasındakı inamlı şəxsiyyət əlaqələri əməkdaşlıq şəraitində formalaşır, öyrənmə prosesini asanlaşdırır, stresdən qaçmağa və ünsiyyət maneələrini aşmağa kömək edir. Beləliklə, dil psixoloji-pedaqoji hazırlığı zamanı motivasiya sahəsinin inkişaf etdirilməsinin məqsədləri aşağıdakılardır: idrak və intellektual ehtiyacların, nailiyyət və ünsiyyətə olan tələbatın, habelə tədris fəaliyyətinin məqsədlərini müəyyənləşdirmək və onların yerinə yetirilməsinə nail olmaq bacarığının formalaşdırılması.

Müasir dünyanın siyasi və iqtisadi qeyri-sabitliyi şəraitində tənqidi düşünməyi, çoxlu məlumatı emal etməyi və ağlabatan qərarlar qəbul etməyi bacaran savadlı insanlara ehtiyac getdikcə daha çox hiss olunur. Buna yalnız təhsilin keyfiyyətinə xüsusi diqqət yetirməklə nail olmaq olar. Keyfiyyət müasir psixoloji və pedaqoji elmdə əsas sözdür [34, s.75].

Bir mütəxəssisin psixoloji və pedaqoji təliminin məqsədi, bir insanın fəaliyyət subyekti olaraq xarakterizə edən və gələcək fəaliyyətinin əsas sahələrinə aid olan xüsusiyyətlərini və keyfiyyətlərini inkişaf etdirməkdir. Buna görə də, xarici dil vasitəsi ilə şəxsiyyət inkişafı probleminə müxtəlif yanaşmaları nəzərdən keçirərək, bu intizamın bu şəxsiyyətin intellektual, motivasion və emosional sahələrinə təsirinin

dərəcəsinə öyrənmək lazımdır.

Tədqiqatların göstərdiyi kimi, yerli psixoloji və pedaqoji elmin formalaşmasının ilkin mərhələsində xarici dil öyrətməyin inkişaf məqsədləri nəinki müəyyən edilməmiş, üstəlik bu mövzunun insan zəkasına təsiri inkar edilmişdir. Xarici dilin tədrisi, təqlid və əzbərləmə kimi mexaniki üsulların üstünlük təşkil etməsi, dar praktik məqsədlərin aparıcı roluna səbəb oldu. Onların inkişaf imkanları məhduddur, çünki tərcümə və təqlid vacibdir, lakin tələbələrin nitq düşünmə fəaliyyətini artırmaq üçün kifayət qədər vasitə deyil.

Təcrübə göstərdi ki, yazma və danışma təcrübəsi ilə dəstəklənməyən reseptiv nitq fəaliyyətinin öyrədilməsi tələbələrin intellektual sahəsinə təsir etmək üçün kifayət deyil və inkişaf məqsədlərinə çatmağı məhdudlaşdırır.

Xarici dilin tədrisi prosesində inkişaf məqsədlərinin hərtərəfli qurulması ideyaları L.V. Şerbaya məxsusdur. O, təfəkkür, təxəyyül, yaddaş və nitq fəaliyyətinin vəhdətində şəxsiyyətin inkişafının mümkünlüyünü ilk göstərənlərdən olmuşdur. Alim nitq təqlidinin və yadda saxlamağın əhəmiyyətini inkar etmədən nitq fəaliyyətinin yaradıcı mahiyyətinin nəzərə alınmasının, mücərrəd təfəkkürün formalaşmasının və xarici dil dərslərində tələbələrin intellektual yükünün artırılmasının zəruriliyi tezisini irəli sürmüşdü [53, s.111].

İngilis dilinin tədrisi zamanı təfəkkür tələbələri sərbəst dil bilməsinə bir addım yaxınlaşdıran mühüm prosesdir. Xarici dil öyrənən tələbələr xarici dildə ünsiyyət tələbatına malikdirlər və daim öz fikirlərini ifadə etməyə çalışırlar. A. N. Leontyev qeyd edir ki, nitqdə və sözdə xarici (səsli) və daxili (semantik) tərəfləri ayırmaq lazımdır. Söz ünsiyyət daşıyıcısıdır və danışma inkişaf prosesi düşüncə və şüurun inkişafı ilə bağlıdır [33, s.83].

Dilin təfəkkürə təsiri ilə bağlı başqa bir fikir də var. V.A.Artemova görə, müxtəlif dillərdə müxtəlif sözlərin köməyi ilə reallaşan təfəkkür bütün xalqlar üçün eynidir [13, s.95].

Bir insanın yaradıcı nitq-təfəkkür fəaliyyətinin inkişaf etdirmək ideyası psixoloji əsaslandırıldı. V.S. Vygotsky, bir insana inkişaf təsirinin əsas şərtlərini tərtib edərək, ətraf mühitin uyğun vəzifələr yaratmadığı, yeni tələblər irəli sürmədiyini, yeni

məqsədlər, düşüncə vasitəsi ilə zəkanın inkişafına səbəb olmadığını və stimullaşdırmadığını qeyd etdi [23, s.100].

Beləliklə, tələbələrin təfəkkürünün inkişafının psixoloji və pedaqoji şərtlərdən asılılığı müəyyən edilmişdir. Bu, inkişaf məqsədi ilə xarici dilin tədrisinin təkmilləşdirilməsi üçün böyük imkanlar açdı. Bunlara aşağıdakılar daxildir: uyğun idrak vəzifələri təyin etmək, tədrisən mürəkkəbləşməsi və idrak fəaliyyəti üçün artan tələblər, yaş faktorunu nəzərə alaraq zəkanın inkişaf məqsədlərinin vaxtaşırı yenilənməsi. Xarici dilin nitq vasitələrini mənimsəmək, yalnız tələbələrin intellektual inkişafına töhfə verə biləcəyi təqdirdə, bu proses bir-biri ilə sıx bağlıdır. Beləliklə, xarici dilin şəxsiyyətə inkişaf təsirini daha dərindən nəzərdən keçirmək üçün nəzəri şərtlər yaradılmışdır.

İndi elmi axtarış tələbələrin nitq düşünmə fəaliyyətini stimullaşdırmağın yollarını tapmağa, ünsiyyət-idrak fəaliyyətini aktivləşdirən və bununla da təkə nitqin deyil, həm də intellektin inkişafına töhfə verən nitq düşüncə vəzifələrini inkişaf etdirməyə yönəlmişdi [33, s.115].

Xarici dilin mənimsənilməsi təfəkkürü, yaddaşı, nitq qabiliyyətini inkişaf etdirir, eşitmə və görmə hissələrini yaxşılaşdırır; nitq proqnozlaşdırmasını, təhlil və sintezə, müqayisə və ümumiləşdirməyə əsaslanan ümumiləşdirilmiş nitq metodlarının könüllü mənimsənilməsini yaxşılaşdırır. Nitq fəaliyyətinin intellektual problemlərin həllinə və mövzu-semantik məzmununa uyğun təşkil edilməsinə yönəldildiyi təqdirdə düşüncə proseslərinin formalaşacağı aydın olur. Düşünmənin kommunikativ funksiyasını həyata keçirmə prosesində aktiv olan əlaqələri təcrid etmək olduqca mümkün görünür:

1) istiqamətləndirmə mexanizmi, vəziyyətin qiymətləndirilməsi və öz şifahi olmayan davranışı;

2) aparıcı ünsiyyət vəzifəsinə məqsəd qoyma və diqqəti cəlb etmə mexanizmi;

3) həmsöhbətinin reaksiyasını və öz sözünün məzmun tərəfini proqnozlaşdırmaq mexanizmi;

4) faktların, düşüncələrin, fikirlərin seçilməsi mexanizmi;

5) ifadənin məzmun tərəfinin qurulması mexanizmi.

Bu mexanizmlər mənalı bir nitq işinin qurulmasını təmin edir və yalnız qavrayış, düşünmə, yaddaş mexanizmlərinin səmərəli işləməsi ilə işləyir. Bu mexanizmlər həmçinin, danışığın intellektual tərəfini təsir edirlər və stimullaşdırırlar. Nitq və zehni fəaliyyətin öyrədilməsi xarici dilin inkişaf etmək qabiliyyətini artırır.

Məktəb yaşlı uşaqların yaddaş tələbləri böyüklərdən daha çox olur. Yetkinlər olaraq, biz gündəlik fəaliyyət göstərmək üçün lazım olan bilik və bacarıqların çoxunu artıq əldə etmişik. Texnologiya kimi bəzi sahələr üçün bilik bazası sürətlə dəyişsə də, yeni məlumatlar ümumiyyətlə çox spesifikdir və mövcud biliklərə əsaslanır. Digər tərəfdən, məktəb uşaqları daim maraqlandıqları və ya olmaya bildikləri bir çox mövzu sahəsində yeni biliklərlə toplanır. Bundan əlavə, onların həftəlik olaraq həm öyrənmələri, həm də bu biliklərə yiyələnmələrini nümayiş etdirmələri gözlənilir. Beləliklə, effektiv və səmərəli yaddaş məktəb uğuru üçün çox vacibdir.

Bir çox tələbələrin yaddaş problemləri var. Qısamüddətli yaddaşda məlumatların qeyd edilməsində çatışmazlıqlar olan tələbələr tez-tez onlara verilən təlimatları və ya göstərişləri, söhbətlər və sinif mühazirələri və müzakirələri zamanı deyilənləri və indicə oxuduqlarını xatırlamaqda çətinlik çəkirlər. Yaddaşa işləməkdə çətinlik çəkən tələbələr çox vaxt bunu edərkən etdiklərini unudurlar.

Məsələn, onlar indicə onlara verilən üç addımlı istiqaməti başa düşə bilirlər, lakin birinci addımı yerinə yetirərkən ikinci və üçüncü addımları unudurlar. Əgər onlar bir neçə addımı olan riyaziyyat problemini həll etməyə çalışırlarsa, problemi həll etməyə çalışarkən addımları unuda bilirlər. Onlar paraqrafı oxuyarkən, abzasın sonuna çatanda abzasın əvvəlində olanı unudurlar. Bu tələbələr oxumağı başa düşməkdə çətinlik çəkmiş kimi görünəcəklər.

Uzunmüddətli yaddaşdan məlumatların saxlanması və bərpasında çatışmazlıqları olan tələbələr testlər edə bilirlər, lakin testləri verərkən öyrəndikləri məlumatları xatırlaya bilmirlər. Onlar tez-tez tarixlər və ya qrammatika qaydaları kimi konkret faktiki məlumatları xatırlamaqda çətinlik çəkirlər. Onlar dərs ilinin əvvəlində və ya keçən il öyrəndikləri material haqqında zəif yaddaşa malikdirlər. Valideynləri və ya müəllimləri həqiqətən məlumatı bildiklərini düşünsələr belə, onlar sinifdə onlara verilən xüsusi suallara cavab verə bilməyəcəklər.

Tələbələrə daha səmərəli və təsirli yaddaş inkişaf etdirməyə kömək etmək üçün aşağıdakı strategiyalar təklif olunur:

1. Çox formatda istiqamətlər verin. Tələbələr həm vizual, həm də şifahi formatda istiqamətlərin verilməsindən faydalanırlar. Bundan əlavə, verilən göstərişləri təkrarlamağa və bu istiqamətlərin mənasını izah etməyə sövq etməklə onların təlimatları başa düşmələrini və yadda saxlamalarını yoxlamaq olar. Nə edilməli olduğuna dair nümunələr də tez-tez istiqamətlərin yaddaşını gücləndirmək üçün faydalıdır.

2. Tələbələrə fəal oxucu olmağı öyrədin. Oxuyarkən qısamüddətli yaddaşın qeydiyyatını və yaxud işləyən yaddaşı artırmaq üçün tələbələr mətn oxuyarkən əsas sözlərin altından xətt çəkməli, vurğulamalı və ya kənara qeyd etməlidirlər. Daha sonra onlar geri qayıdıb, kənarında vurğulanan və ya yazılanları oxuya bilərlər.

3. Tələbələr üçün axtarış təcrübəsini təmin edin. Tədqiqatlar göstərdi ki, tələbələr axtarış təcrübəsi ilə məşğul olduqda uzunmüddətli yaddaş güclənir. Testdən keçmək axtarış təcrübəsidir, yəni uzunmüddətli yaddaşdan öyrənilmiş məlumatı xatırlamaq aktıdır. Beləliklə, tələbələrə təcrübə testləri vermək çox faydalı ola bilər. Müəllimlər test və imtahanlardan əvvəl məlumatları nəzərdən keçirərkən, tələbələrə suallar verə və ya tələbələrə öyrəniləcək məlumatları təkrar danışmaq əvəzinə, hər kəsin cavab verməsi üçün suallar hazırlaya bilər.

4. Tədrisdən öyrənmədən əvvəl yaddaşı hazırlayın. Tələbələri təqdim olunacaq tapşırığa hazırlayan işarələr faydalıdır. Buna tez-tez yaddaşın hazırlanması deyilir. Məsələn, oxuyub-anlama tapşırığı verildikdə, şagirdlər əvvəlcədən lüğəti və ümumi mövzunu müzakirə etməklə nə gözlənilirdiyi barədə təsəvvür əldə edəcəklər. Bu, onlara diqqəti əsas məlumatlara yönəltməyə və daha effektiv emal dərinliyi ilə məşğul olmağa imkan verəcək.

Beləliklə, xarici dilin mənimsənilməsi və intellektual sahənin inkişafı ontoloji cəhətdən vahid bir prosesdir. Xarici dil vasitəsi ilə tələbələrin intellektual sahəsinin inkişafının komponentləri bunlardır: nitq düşünmə fəaliyyətinin inkişafı, ümumi düşüncə metodları, nitq düşünmə bacarıqları, idrak bacarıqları və prosesləri, öyrənmə qabiliyyəti, aktivləşdirmə, müstəqil intellektual fəaliyyət mexanizmləri.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, xarici dillərin öyrənilməsində idrak, intellektual ehtiyac, məqsədlərə çatmaq ehtiyacı və ünsiyyət kimi motivasiya sahəsinin komponentləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu vəziyyətdə idrak ehtiyacı peşəkar motivlərlə əlaqədardır, çünki xarici dilin köməyi ilə tələbələr peşəkar biliklərini və üfüqlərini genişləndirirlər. Tələbələr xarici dilin xarici ədəbiyyatdan şəxsən əhəmiyyətli, peşəkar baxımdan dəyərli məlumatlar əldə etmək vasitəsi olduğunu başa düşdükdə, bir ixtisas üzrə yeni biliklər əldə etmək ehtiyacı nitq fəaliyyətinin motivinə çevrilir. Nitq fəaliyyətini həyata keçirərkən bu məlumatların praktik istifadəsi bilişsel ehtiyacların ödənilməsi hissəsinə səbəb olur və tələbələrin xarici dilə münasibətinə müsbət təsir göstərir.

İngilis dilinin öyrətməyin kommunikativ metodunun məzmununu, xüsusən də intensiv öyrənmə texnologiyasını nəzəri şəkildə başa düşmək üçün emosional komponentləri də nəzərə almaq vacibdir. Kiçik bir qrupdakı birgə fəaliyyət, xeyirxahlıq və qarşılıqlı yardım mühitinin yaradılmasına, tərəfdaşlara diqqətli münasibət qurulmasına və başqalarını özünü və fəaliyyətinin nəticələrini düzgün və adekvat qiymətləndirmə qabiliyyətinin inkişafına və səviyyəsinin aşağı düşməsinə kömək etməlidir. Qrupun hər bir üzvünün qavrayışına müsbət münasibət fonunda, adekvat bir özünə hörmət formalaşdırmaq və narahatlıq səviyyəsini azaltmaq prosesi daha müvəffəqiyyətlə davam edir ki, bu da xarici dil öyrənmədə psixoloji maneələri aradan qaldırmaq üçün çox vacibdir. Qrup münasibətləri qarşılıqlı simpatiyanı əks etdirir, heç kim səhv etməkdən, gülünc görünməkdən qorxmadığı zaman, emosional olaraq müsbət bir mühitin yaradıldığı təqdirdə tələbələri və müəllimi birgə öyrənməyə həvəsləndirir. Tələbələri təhsil prosesində qarşılıqlı əlaqəyə cəlb etməklə, onların zəkasını və ya yaddaşını aktivləşdirməklə yanaşı, həm də aktivləşdirmək lazımdır. Psixoloji-pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, nitq vərdişləri və bacarıqları bilavasitə kommunikativ və idraki fəaliyyət sahəsində formalaşır. Buna görə də müvəffəqiyyətli öyrənmə üçün tələbə öz fəaliyyətinə nəzarət etməyi və qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Beləliklə, tələbələrin dil təhsili çərçivəsində yalnız kommunikativ-nitq problemləri həll edilmir, həm də lazımi psixoloji və pedaqoji təhsil bacarıqları formalaşır.

Beləliklə, bütün yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, ikinci

yarım fəsilədə biz ingilis dilinin tədrisinin bir-biri ilə sıx bağlı olan yaddaş, motivasiya, dil, idrak, motivlər və təfəkkür kimi psixoloji-pedaqoji əsaslarını araşdırdıq. İngilis dilinin tədrisində göstərilən əsaslar mühüm rol oynayır ki, burada şagirdin həm idrak, zehni fəaliyyətinin inkişafı, həm də dil və nitq bacarıqlarının formalaşması baş verir.

1.3. Mədəniyyətlərarası səriştə İngilis dilinin tədrisi prosesində əsas səriştələrdən biri kimi

Dil təhsili standartlarının və tələblərinin təhlilinə başlamazdan əvvəl, yerinə yetirdikləri bir sıra funksiyaları müəyyən etmək lazımdır: təlim mərhələlərinə görə dil bilik səviyyəsinin təyin edilməsi, yəni xarici dil ünsiyyət bacarıqlarının formalaşma səviyyəsinin müəyyən edilməsi; xarici dillər üçün tədris proqramlarının və tədris materiallarının hazırlanması üçün əsas; xarici dillərdə test materiallarının hazırlanması üçün əsasdır.

Araşdırmamızın mövzusu tərəfdaşların milli xüsusiyyətlərini və onlarla səmərəli əlaqələr qurma qabiliyyətini başa düşməyi nəzərdə tutan mədəniyyətlərarası bacarıqlardır.

"Xarici dillər" fənninin mənimsənilməsinin nəticələrinə dair tələblər (əsas səviyyə) əks etdirməlidir:

1) müasir multikultural dünyada mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi olaraq uğurlu sosiallaşma və özünü həyata keçirmək üçün lazım olan kommunikativ xarici dil səriştəsinin formalaşdırılması;

2) öyrənilən dilin ölkələrinin sosial-mədəni xüsusiyyətləri haqqında biliklərə malik olmaq və bu spesifikliyə uyğun olaraq şifahi və şifahi olmayan davranışlarını qurmaq bacarığı; ana dilinin və hədəf ölkəsinin mədəniyyətindəki ortaq və fərqli cəhətləri vurğulamaq bacarığı;

3) məzunların həm öyrənilən xarici dildə danışanlarla, həm də bu dili ünsiyyət vasitəsi olaraq istifadə edən digər ölkələrin nümayəndələri ilə şifahi və yazılı formada ünsiyyət qurmasına imkan verən xarici dil biliklərinin həddi səviyyəsinə çatmaq.

Ümumi təhsilin orta səviyyəsində "bilik" komponentinin komponentləri

tələbələrin sosial-mədəni səriştəsinin - ölkə və hədəf dilinin mədəniyyəti haqqında biliklərin formalaşdırılmasına yönəldilmişdir. Eyni zamanda, "bacarıqlar" əsasən mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasına yönəldilmişdir. Xarici dilin bilik səviyyəsinə nail olmaq öyrənmənin məqsədi deyil, əsas məqsəd tələbələrdə mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir.

Tələbələrin sosial-mədəni bacarıqlarının inkişafı nəticəsində mənimsəməli olduqları əsas bacarıqlar (xarici dil ünsiyyət bacarıqlarının tərkib hissələrindən biri olaraq), öz ölkələrinin və öyrənilən dillərin ölkələrinin ənənələrində oxşarlıq və fərqliliklər tapmaqdır. Bu bacarıq, tələbəni əsas müşahidə üsullarından biri olaraq müqayisə edərək iki mədəniyyət arasında vasitəçi rolunu oynamağa təşviq edir. Dünya qloballaşması meyilləri bu sənəddə kommunikativ xarici dil səriştəsinə yiyələnməklə ictimailəşmə və özünü həyata keçirmə qabiliyyətləri şəklində əks olunur [44, s.25].

Qeyd etmək maraqlıdır ki, orta (tam) ümumi təhsil üçün xarici dil öyrənməyin əsas və qabaqcıl səviyyələrinin məzmununa görə yalnız ünsiyyət vasitəsi (xarici dil) tələbləri ilə fərqləndiyini. Tələbələrin sosial-mədəni və mədəniyyətlərarası bacarıqlarının formalaşmasına yönəlmiş bilik və bacarıqlara olan tələblər eynidir.

Bu tələblərə daxildir:

-birgə araşdırılan ölkələrin mədəni həyatında faktları, mədəni hadisələri, hadisələri müqayisə edərək bənzətmələr, müxalifətlər, ümumiləşdirmələr aparmaq bacarığı;

-geyimdəki tabuları, insanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni, qidalanmanı və səbəbini izah etmək üçün video materiallarla işləyərkən sosial-mədəni müşahidələr aparmaq bacarığı (məsələn, milli / etnik ənənələr və konvensiyalar, dini motivlər); - birgə öyrənilən mədəniyyətlərdə yeni aspektləri tanımaq və şərh etmək bacarığı, yeni ünsiyyət vəziyyətlərini, bir insanın "mədəni və mədəniyyətsiz davranışı" haqqında fikirlərin oxşarlığını / bənzərsizliyini tanımaq;

-İngilis və azərbaycan dilli mühitdə insanlar arasındakı əlaqənin mədəni xüsusiyyətlərini izah etmək, mümkün ünsiyyət anlaşılmazlıqlarını və qarşıdurmalarını proqnozlaşdırmaq, mədəni əlaqələrin qurulmasına kömək etməklə, azərbaycanlarla bir yerdə öyrənilən mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında mədəni vasitəçi kimi çıxış

etmək bacarığı.

Yuxarıda göstərilən bacarıqlar hər hansı bir mədəniyyətdə ünsiyyət üçün universaldır və hədəf dildə danışan ölkənin mədəniyyəti haqqında faktiki bilik tələb etmir (axı dil ünsiyyət məqsədi deyil, vasitədir!). Buna əsaslanaraq bu tələbləri mədəniyyətlərarası səriştənin komponentləri hesab edirik.

Ancaq bir sıra tələblər təhsil sənədlərinin əhatə dairəsindən kənar qaldı. Tələbələrin xarici dil vasitəsi ilə mədəniyyətlərarası ünsiyyətə həqiqətən hazırlaşma bilməsi üçün, xarici dillərin standart və tələblərdə öyrədilməsinin məqsədlərindən biri olaraq mədəniyyətlərarası səriştəni ayrıca vurğulamağın lazım olduğunu düşünürük. "Mədəniyyətlərarası ünsiyyət" mövzusunun mənimsənilməsinin nəticələrinə dair tələblər əks etdirməlidir:

Bilik: mədəniyyətin çərçivəsi, mədəniyyətin xüsusiyyətləri, mədəniyyətlər arasındakı əlaqələrin növləri haqqında;

Bacarıqlar: mədəniyyətlərarası dialoqa başlayın, mədəni faktları / hadisələri şərh edin, fərqli mədəniyyət qruplarının nümayəndələri arasında mədəni oxşarlıqları və fərqləri müəyyənləşdirin (müşahidələr), mədəniyyətlərarası qarşıdurmaların vəziyyətini tapın və təyin edin, mədəni münaqişələri həll edin, təmas edən mədəniyyətləri onların prizmasından tənqidi qiymətləndirin [11, s.19].

Əlaqələr: açıqlıq, toleranlıq, digər mədəniyyətlərin nümayəndələrinə qarşı empatiya.

Kommunikativ səriştənin tərkib hissəsi kimi mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması müasir təhsildə xüsusi aktualıq və əhəmiyyət qazanır. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi, mədəniyyətlərarası səriştənin ayrı-ayrılıqda xarici dillərin öyrədilməsinin məqsədlərindən biri və "Xarici dillər" fənnini mənimsəmənin nəticələrinə dair tələblər olaraq müəyyən edilməsi şərt ilə mümkün görünür.

Bütün vəzifələr aşağıdakı tələblərə cavab verir:

- Onlar təhsil və dilçilik meyarları əsasında seçilmişdir.
- Tələbələrin mədəniyyətlərarası ünsiyyət ehtiyaclarına, maraqlarına və təcrübələrinə əsaslanır.

- İngilis dilini mədəniyyətlərarası şüurun inkişaf etdirilməsi anlayışlarını özündə birləşdirən Beynəlxalq Dil olaraq öyrətmək nəzərdə tutulur.
- Mənalı və tələbələri öz və xarici mədəniyyətlərdən xəbərdar olmağa cəlb edirlər. Müxtəlif mədəni mənşəli insanların ünsiyyət qurma yollarının əhəmiyyətinə diqqət yetirməyi öyrənənlərə istiqamətləndirirlər.
- Yeni mədəniyyətlərlə və ya xarici insanlarla qarşılaşdıqları zaman tələbələrdə özlərinə güvən duyğusunu aşılalırlar.
- Onları müstəqil, praktik etnoqraflar və daha səmərəli dil öyrənənlər kimi təchiz edirlər.
- Müşahidə, şərh və tənqidi mədəni məlumatlılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir.
- Onların çətinlik səviyyəsi tələbələrin səviyyəsinə və kursun mövzularına uyğun olaraq müəllimlər tərəfindən izlənilməli və tətbiq olunmalıdır.
- Mədəni assimilyasiyanı deyil, mədəni vasitəçiliyi idarə etməyə kömək edirlər. Tələbələri mədəniyyətlərarası qarşılıqlı qarşılıqlı və anlaşılmaqlıqları idarə etmək üçün strategiyalar hazırlamağa vadar edirlər [19, s.201].

Bu yazıda təqdim olunan vəzifələr beyin fırtınası, sıralama məşqi, müsahibə, hekayə, müşahidə, rol oyunu, vəziyyət təhlili və yazıb pozmalardır. Hamısı ünsiyyətçil olaraq təsnif edilə bilər, lakin daha çox mədəniyyətlərarası mövzularla məşğul olan praktik sinif fəaliyyətləri kimi təklif olunur, lakin fərqli kontekstlərə uyğun olaraq uyğunlaşdırıla bilər.

Bundan əlavə, onlar öyrənənlərin müəyyən mədəni istinad çərçivələrini araşdırmaqla məşğul olmalarına imkan verir; öyrənənlərə ən müxtəlif mədəni ssenarilər daxilində mədəniyyətlərarası ünsiyyət qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif mədəni reallıqlar arasında vasitəçi olmaq üçün vasitələr verirlər.

İngilis Dili Tələbələrinin Mədəniyyətlərarası Ünsiyyət Bacarıqlarını artırmaq üçün müxtəlif tapşırıqlar verilir. Bu tapşırıqlar tələbələrə mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının əsas anlayışlarını, eləcə də müntəzəm dərslər dizaynlarına daxil edilə bilən mədəniyyətlə əlaqəli fəaliyyətlərin və real həyat vəziyyətlərinin praktikaya yönəlmiş tipologiyasını nəzəri şəkildə izah etmək məqsədi daşıyır.

Tapşırıqlar çevikdir və tələbələrin ehtiyac və maraqlarını nəzərə alaraq müxtəlif

kontekstlərə uyğundur. Bundan əlavə, mahnıları, atalar sözlərini, bədən dilini, idmanı, filmləri və lətifələri birləşdirə bilərdilər.

Hər bir tapşırıq aşağıdakı kimi qurulmuşdur:

1. Fəaliyyət növü
2. Mövzu
3. Hədəflər
4. Səviyyə
5. Məzmun (Ünsiyyət funksiyaları)
6. Tədris vasitələri
7. Prosedur (Təşkilat)
8. Qiymətləndirmə

Tapşırıq №1

1. Fəaliyyət növü: Beyin fırtınası
2. Mövzu: Mədəniyyət və onun komponentləri
3. Məqsədlər: a) Mədəniyyət anlayışını araşdırmaq b) Onun əsas komponentləri haqqında fikirlər inkişaf etdirmək
4. Səviyyə: Başlanğıc
5. Məzmun (Ünsiyyət funksiyaları): Rəy vermək \ Müqayisə etmək
6. Dərsliklər: Dərsliklər, yazı taxtası və mövzu ilə bağlı məqalələr
7. Prosedurlar (Təşkilat):

- Tələbələr mədəniyyətin ağıl xəritəsini hazırlamaladırlar; mədəniyyəti mərkəzi mövzu və onun komponentlərini budaq mövzuları kimi çəkməyi bacarmalıdırlar.
- Zehni taxtaya dəli edərək boş yerlərə uyğun sözlər tapdıqdan sonra müəllim, tələbələrdən əsas mövzu ətrafında müxtəlif fikir və düşüncələri birləşdirməyi xahiş edir.
- Müəllim tələbələri fikir və düşüncələrini nəzərə alaraq mədəniyyət anlayışını təqdim etməyə təşviq edir: Sənin üçün mədəniyyət nədir? Nə daxildir? Və mədəniyyəti formalaşdıran nədir?
- Müəllim tələbələrdən məşğələnin giriş hissəsini oxumağı, tələbələrdən mədəniyyətin tərifini nümunəsinə baxmalarını və nəticələrini müzakirə etmələrini xahiş edir; tələbələr də naməlum söz ehtiyatlarını yoxlamalıdırlar.

Misal:

1. "Mədəniyyət müxtəlif tədqiqat fənlərinin tədqiqat obyektidir: antropologiya, etnoqrafiya, mədəniyyətşünaslıq." [67, s.201]
  2. "Mədəniyyət bütöv bir həyat tərzidir; bir cəmiyyətin gizli normalarını və konvensiyalarını, "bir şeyi davam etdirmə" metodlarını, tarixən ötürülən, eyni zamanda adaptiv və yaradıcı bir etosunu, simvollarını və təcrübə təşkilatını əhatə edir".
  3. "Mədəniyyət bəzən bəziləri görünən, lakin çoxunu görmək çətindir və ya görünməyən bir buz dağına bənzəyir." [63, s.78]
- Müəllim tələbələrdən ağıl xəritəsinə baxmağı və öz mədəniyyətlərində "sosial həyat", "cinsiyyət" in (kişi və qadının fərqli sosial və iş rolları) hansı aspektlərdə baxıldığını qeyd etmələrini xahiş edir.

- Müəllim tələbələrə cüt və ya kiçik qruplarla işləməyi göstərir; bəziləri ağıl xəritəsinə yenidən qurmaq və yeni elementlər əlavə etmək, həm də genişləndirmək istəyə bilər. Sürmə vərdisləri ("trafik"), moda ("paltar"), kütlük ("sözün düzlüyü") kimi emosional və ya mücərrəd mövzuların müzakirəsi. "Mükəmməl" tərifini tapmaq mümkün olmasa da çətin olacaq.
- Müəllim tələbələrə mədəniyyətlərin necə inkişaf etdiyini və özünü necə göstərdiklərini daha yaxşı başa düşmək üçün təriflərdən istifadə etməlidir. Müəllim tələbələri mədəniyyətin mürəkkəbliyi və elastikliyi bir anlayış olaraq nəzərə almağa və eyni zamanda tələbələri açıq və tolerant olmağa təşviq etməlidir.

Qiymətləndirmə: Müəllim tələbələrdən cavablarını əsaslandıracaq bir ifadə verərək "mədəniyyət" sözünü təyin etmələrini xahiş edir :

Nümunələr: Mədəniyyət fərqli insanlar üçün fərqli şeylər ifadə edə bilər.

Tapşırıq # 2

1. Fəaliyyət növü: Tahmin Oyunu
2. Mövzu: Mədəniyyət buzdağı
3. Məqsədlər:
  - Verilən mədəniyyətlərin xüsusiyyətlərinin asanlıqla tanınmaqdan demək olar ki, hiss olunmamaq üçün necə dəyişdiyini araşdırmaq
  - Bu sıra haqqında məlumatlılığı inkişaf etdirmək
4. Səviyyə: Başlanğıc
5. Məzmun (Ünsiyyət funksiyaları): Mədəniyyətlərin təsviri \ Mədəni xüsusiyyətlərin yerləşdirilməsi
6. Tədris vasitələri: yazı taxtası, broşuralar, jurnallar, məqalələr

7. Prosedur (Təşkilat):

Əvvəlcə müəllim tələbələrə bir mədəniyyət buzdağının ümumi görünüşünü təqdim edir və sonra iki əcnəbi tələbəni danışmağa, suallara cavab verməyə və İngilis dili tələbələrinin mədəni buzdağının təmsil olunduğu təxmin kağızlarını doldurmaq üçün istədikləri məlumatları verməyə dəvət edir.

- Birinci addım: Sınıf qruplara bölünür və onlara verilən mədəniyyət xüsusiyyətlərini (buz səviyyəsində və suyun altında olanları) araşdırmaq və yerləşdirmək üçün içərisində bir mədəniyyət buz dağının olduğu bir təxmin kağızı verilir. Dəvət olunan xarici tələbələrə soruşmaq istədikləri suallar vasitəsilə.

Misal:

- Musiqi əcnəbi tələbələrin mədəniyyətinin ən gözə çarpan tərəflərindən biridirmi?
- Sizcə başqa mədəniyyətlərdən olan insanlar ölkələri haqqında nə bilirlər?
- İkinci addım: Əcnəbi tələbə çoxlu məlumat verir, hərəkət edir, bu yolla öz mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini təmin edir (sürücülük vərdişləri, salamlama, ictimaiyyətdə göstərilən emosiya, fiziki jestlər, xaricilərin ailə həyatı müalicəsi, dəyərlər və inanclar və s. və tələbələr hansının suyun səviyyəsindən yuxarı və ya aşağıya getdiyini anlamalı və bu mədəniyyətlərin aspektlərinin orada yerləşdirilməsinin səbəblərini təxmin etməyə çalışırlar). Ziyarətçinin köməyi ilə müəllim hansı qrupun daha yaxşı iş gördüyünü təhlil etməlidir.
- Üçüncü addım: Daha sonra, hər bir qrup, hədəf mədəniyyətdə vacib olan komponentləri sıralamalı və nəticələri müzakirə etməlidir. Həmçinin tələbələr görüşdən əvvəl təqdim olunan hədəf mədəniyyət haqqında

bildikləri bəzi digər cəhətləri (stereotip, kəlamlar, dialektlər və s.) Təklif edə bilərlər.

8. Qiymətləndirmə: Sonrakı fəaliyyət olaraq müəllim, tələbələrdən dəyərlərini, davranışlarını, təşkilat və təşkilatlarını millətlər arasında müqayisə edərək, mənsub olmadıqları mədəniyyətlərin profillənməsindən fərqli olaraq, öz mədəniyyətlərini formalaşdırmaq arasındakı fərqlər haqqında düşünməyi və yazmağı xahiş edir.

Bu əsrdəki həyat, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin artması ilə əlaqədar olaraq insanlara müxtəliflik və ünsiyyət imkanı verdi. Bu səbəbdən, universitetlərdə xarici dilin tədrisi və öyrənilməsi təkcə vasitəçi olmamalı, həm də qloballaşan dünyamızın ehtiyaclarını ödəmək üçün mədəniyyətlərarası ünsiyyət qurma qabiliyyətinə malik olan tələbələr yetişdirmək üçün yeni bir məqsəd qoymalıdır. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqları universitetlərin keyfiyyətli təhsilinə mühüm bir hissə kimi daxil edilməlidir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının qiymətləndirilməsi tələbələrə digər ölkələrin xüsusiyyətləri ilə tanış olmağa və ölkənin mədəni müxtəlifliyi haqqında məlumatlılıqlarını artırmağa imkan verir, eyni zamanda öz mədəniyyətləri haqqında məlumatlılığı artırır.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi, cəmiyyətin üzvlərinin öz dünyalarında necə yaşadıklarına dair anlayışa əsaslanaraq öyrənənlərə özlərinin və digərlərinin fərqiində olmalarına kömək edir. Başqa sözlə, dil öyrənənlər sistematik, tənqidi müşahidəçilər və bu davranışları motivasiya edən mədəni davranışları, münasibətləri və inancları təsvir edənlər olmalıdır. Öz mədəniyyətlərini araşdırmalı və başa düşməli və həyat təcrübəsi və inanc formaları çox vaxt öz mədəniyyətlərindən çox fərqli olanlara izah etməyə hazır olmalı və mədəni vasitəçi olduqları digər mədəniyyətləri başa düşməlidirlər [21, s.222]. Bu yarım-fəsildə təqdim olunan vəzifələr, tələbələrin mədəniyyətlərarası ünsiyyət qabiliyyətini artırmaq üçün fərqli kontekstlərə uyğun olaraq və tələbələrin maraq və maraqlarına uyğun olaraq çevik şəkildə hazırlanmışdır. Bunlar öyrənmə, motivasiya, zövq və artan peşəkar

perspektivlər gətirən bu kimi məqsədlərə çatmaq üçün faydalı bir qapı kimi qəbul edilə bilər.

II FƏSİL

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASI TEXNOLOGİYASI

2.1. İngilis dilinin tədrisi prosesində tələbələrin mədəniyyətlərarası səriştəsinin formalaşmasının xüsusiyyətləri

Dil ümumi bəşəri mədəniyyətin idrak vasitəsi olmaqla dəyərləri daha dərindən dərk etməyə, milli mədəniyyətin mənalarını açmağa, millətin mentaliteti ilə yaxından tanış olmağa imkan verir. Xarici dil bilikləri fərqli mədəni mühitə “daxil olmaq” imkanı verir və bir dildən digər dilə daimi keçid insana mədəni hadisələri müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən dərk etməyə kömək edir.

Xarici dilin öyrənilməsi prosesində mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması istənilən profilli gələcək mütəxəssisin hazırlanmasının zəruri komponentidir. Daha əvvəl epizodik olan və tərcüməçi vasitəsilə həyata keçirilən xarici tərəfdaşlarla əlaqə, bizim dövrümüzdə gündəlik həyatın reallığına çevrilmişdir [39, s.117]. Bunun nəticəsidir ki, müasir cəmiyyət üzvlərinin “xarici dil savadlılığı” səviyyəsinin artırılmasına kəskin artan tələbatla xarici dillərin tədrisinin kifayət qədər effektiv olmayan sistemi arasında ziddiyyət yarandı [37, s.85].

Mədəniyyətlərarası səriştənin, real xarici dil ünsiyyətinə hazırlığın formalaşdırılması müasir mərhələdə xarici dillərin tədrisinin əsas məqsədidir. Bacarıq, formalaşmış motivlərə, şəxsi keyfiyyətlərə, peşə sahəsində qanuni və məqbul davranış nümunələrindən istifadə etmək bacarığına əsaslanan fəaliyyəti yaradıcı şəkildə həyata keçirmək qabiliyyətinə aiddir. Bacarıqların mənimsənilməsi peşəkarlıq və bacarıqların inkişafı üçün zəmin yaradır. “Mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştə” anlayışının mahiyyətini açan Leontoviç O.A. vurğulayır ki, mədəniyyətlərarası kompetensiya üç komponentin məcmusudur: linqvistik, kommunikativ və mədəni səriştə [32, s.33].

Dil səriştəsi ünsiyyət vəziyyətinə adekvat olan dil vasitələrinin düzgün seçilməsinə cavabdehdir; mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştə effektiv ünsiyyət

prosesini təmin etmək üçün zəruri olan mexanizmləri, metodları və strategiyaları əhatə edir. Plujnik I.L. mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştənin mahiyyətini daha dəqiq müəyyənləşdirir: “digər mədəniyyətlərin nümayəndələrinin fikir və mülahizələrini başa düşmək, davranışlarını düzəltmək, ünsiyyət prosesində münaqişələri aradan qaldırmaq üçün funksional qabiliyyətlərdir. Müxtəlif dəyərlərin, davranış normalarının mövcudluğu hüququnu tanımaq” [38, s.15]. Mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştə xarici dil təhsili sistemində əsas istiqamətdir və “mədəniyyətlərarası ünsiyyət subyektinin” formalaşmasına yönəlmişdir.

Son illər orta ali təhsil müəssisələrində yeni informasiya texnologiyalarından istifadə məsələsi daha çox gündəmə gətirilir. Bu, təkcə yeni texniki vasitələr deyil, həm də tədrisin yeni forma və metodları, tədrisə yeni yanaşmadır. Xarici dillərin tədrisinin əsas məqsədi tələbələrin kommunikativ mədəniyyətinin formalaşdırılması və inkişafı, xarici dili praktiki mənimsəmənin öyrədilməsidir [35, s.27].

Mədəniyyətlərarası səriştə müasir təhsil üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, belə ki, məhz tələbələr peşə sahəsində nəinki mədəniyyətlərarası ünsiyyəti həyata keçirəcək, həm də gələcək peşələrində mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması və inkişafı problemlərini həll edəcəklər. Müasir təhsil mədəniyyətlərarası şəxsiyyətin yetişdirilməsi problemlərini həll etmək, həmçinin məzunların mədəni dəyərlərin, biliklərin, fəaliyyət yollarının mübadiləsi prosesində digər insanlarla qarşılıqlı əlaqəyə hazırlığını təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Xarici dil dərslərində müxtəlif informasiya texnologiyalarından istifadə tələbələrin mədəniyyətlərarası səriştənin inkişafında böyük rol oynayır.

Müasir təhsil üçün informasiya texnologiyalarının əhəmiyyətinə müəllimləri və tələbələri inandırmaq lazım deyil. Aydındır ki, xarici dillərin tədrisində mədəniyyətlərarası səriştənin inkişafı kompüter sinifləri, multimedia təhsil proqramları, internet, distant təhsil olmadan təsəvvür edilə bilməz. İnformasiya texnologiyaları hadisələri vizuallaşdırmaq, izahat prosesini dinamik şəkildə təmsil etmək, əhəmiyyətli həcmdə təhsil məlumatlarını idarə etmək, təlim prosesinin dinamikasına töhfə vermək, dərsi rəngarəng interaktiv fəaliyyətə çevirmək qabiliyyətinə malik innovativ interaktiv təlim vasitələri kimi çıxış edir.

Təhsilin müasirləşdirilməsi vəzifələri onun bütün sahələrində informasiya texnologiyalarının optimal tətbiqi olmadan həll edilə bilməz. Fərdi kompüterin, multimedia texnologiyalarının və internetin qlobal informasiya şəbəkəsinin tətbiqi təhsil sistemində təsir edərək məzmununda və tədris metodlarında, o cümlədən xarici dillərdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur.

Müəllimin vəzifəsi hər bir tələbə üçün praktiki dil öyrənmə şəraiti yaratmaq, hər bir tələbəyə öz fəallığını, yaradıcılığını göstərməyə imkan verən təlim metodlarını seçməkdir. Müəllimin vəzifəsi - xarici dilləri öyrənmək prosesində tələbənin idrak fəaliyyətini gücləndirmək. Kooperativ təlim, layihə metodologiyası, yeni informasiya texnologiyalarından və internet resurslarından istifadə kimi müasir tədris üsulları öyrənməyə tələbə yönümlü yanaşmanın həyata keçirilməsinə, tələbələrin qabiliyyətləri, onların bilik səviyyəsi nəzərə alınmaqla tədrisin fərdiləşdirilməsini və diferensiasiyasını təmin etməyə kömək edir. Kompüterdən yeni dil materialı, yeni ifadə nümunələri, habelə xarici dildə ünsiyyət fəaliyyətləri ilə tanış olmaq üçün səmərəli istifadə oluna bilər. Xarici dilin öyrənilməsinin tədris prosesində kompüterin mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, tələbəyə “yoldaş” ola, yəni kommunikativ yönümlü onlayn rejimdə işləyə bilər. Həmçinin, İKT-nin istifadəsi insan qavrayışının iki kanalı üzərində işləməyə imkan verir: vizual, kinestetik və beləliklə, tədris materialının daha səmərəli mənimsənilməsinə kömək edir. Dərsdə İKT-dən istifadə aşağıdakı formalarda həyata keçirilə bilər: kompüter təqdimatlarından istifadə; interaktiv lövhədən istifadə; tədris multimedia CD proqramları ilə işləmək; İnternet resursları ilə işləmək.

Hər birini daha ətraflı nəzərdən keçirək. İşimizdə təqdimatlardan geniş istifadə edirik. Bu, auditoriya adı hala çevrilib. Dərs üçün hazırlanmış, məzmunca hərtərəfli, canlı və yaddaqalan təqdimatlar. Adi vizual materiallarla müqayisədə multimedia təqdimatlarının aşkar üstünlüyü tələbələrə böyük emosional təsir göstərir. O, ümumiyyətlə daha rəngarəngdir, auditoriya da əlverişli emosional iqlim yaratmağa, konsentrasiyaya və buna görə də materialın daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edən emosional reaksiya cəlb edir.

Ağ lövhə sözləri və onların mənalarını müqayisə etməyə, düzgün cavabı

seçməyə imkan verir; boşluqları, cədvəlləri, krossvordları doldurun və sözləri və düzgün cavabları tapın; şəkildəki obyektləri yerləşdirin; şəkillərə uyğun sözləri tapın; materialın aktiv şərhini həyata keçirin: seçim, spesifikasiya, əlavə məlumatların əlavə edilməsi və s. Amma ən önəmlisi, fikrimizcə, şuranın mühüm xüsusiyyəti onun "canlı" olmasıdır. İnteraktiv lövhə ilə dərslərin yaradılması üzərində işləmək təqdimat yaratmağa yaxındır, lakin siz təqdimatı dəyişdirə, dərse nəsə töhfə verə bilməzsiniz .

Ağ lövhə bu baxımdan daha geniş imkanlar yaradır, tələbələrin idrak marağına təkan verir. Dərsliklərlə tələbələrin fərdi şəkildə işləməsi böyük maraq doğurur. Təlim simulyatoru müstəqil öyrənənin işini təşkil edən, idarə edən və tələbələrin öz biliklərini formalaşdırmaq üçün şərait yaradan kompüter proqramıdır. Multimedia təlim proqramları nitqin leksik, qrammatik aspektlərini öyrənməyə, dialoq nitqi, orfoqrafik, dinləməni öyrədir. Ünsiyyət təcrübəsi olmadan kommunikativ səriştənin mənimsənilməsi mümkün deyil. Yəni, təlim proqramları mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesində “əsl mədəniyyət mediası” kimi çıxış edə bilər.

Elektron proqramlar təlimin optimal tempini seçmək, materialın mənimsənilməsi kursunu izləmək və düzəltmək imkanı verir, nəticə uzaqda deyil, onu birbaşa dərstdə görmək olar. Təlim diskləri də zəngin təhsil imkanlarına malikdir: diqqəti, təşkilatçılığı inkişaf etdirir. İndi hamı bilir ki, internet böyük informasiya imkanlarına malikdir. İnternet xarici dil öyrənənlər üçün orijinal mətnlərdən istifadə etmək, dinləmək və doğma danışanlarla ünsiyyət qurmaq üçün unikal imkan yaradır.

Beləliklə, xarici dil dərslərində kompüter təlim proqramları ilə iş formalarına aşağıdakılar daxildir:

- lüğətin öyrənilməsi;
- tələffüzü məşq etmək;
- dialoq və monoloq nitqinin hazırlanması;
- yazmağı öyrətmək;
- qrammatik hadisələrin praktikasi.

Xarici dil dərslərində kompüter proqramlarından istifadə etməklə bir sıra didaktik problemləri həll etmək olar:

- oxumaq, qlobal şəbəkənin materiallarından istifadə etmək bacarıqlarının

formalaşdırılması;

- tələbələrin yazı bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi; tələbələrin lüğətinin genişləndirilməsi;

- tələbələrin ingilis dilini öyrənmək üçün davamlı motivasiyasının formalaşdırılması;

- tələbələrin kommunikativ səriştəsinin formalaşdırılması.

Kompüter təlimi ənənəvi tədris metodlarından bir çox üstünlüklərə malikdir. Kompüter proqramları təmin edir:

- böyük məlumat tutumu;

- tələbələrin müstəqil işlərinin intensivləşdirilməsi;

- hər bir tələbənin şəxsiyyəti üçün vacib olan kommunikativ vəziyyətin yaradılması;

- tələbələrin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması; tələbələrin informativ fəallığının artırılması, o cümlədən motivasiyanın yüksəldilməsi.

Multimedia proqramlarından istifadənin bütün müsbət cəhətlərini qeyd edərək qeyd etmək lazımdır ki, ən son elektron texnologiyanın heç biri auditoriyada müəllimi əvəz edə bilməz. Yalnız müəllim emosiyaları oyadır və uşaqların ruhuna baxa bilər. Dərsdə ən vacib şey təbii ünsiyyətdir. Yaradıcılıq sevincini, öyrətmək və öyrənmək sevincini bir-birinə ancaq müəllim və onun tələbələri verə bilər. Yalnız müəllim öz şəxsi cazibəsi və yüksək peşəkarlığı ilə auditoriyada psixoloji rahat mühit yarada bilər.

Tələffüz bacarıqlarını inkişaf etdirərkən təqlid nümunəsi kimi heç kim müəllimi tələbələrə əvəz etməyəcək. Ona görə də ən uğurlu dərsliklərdən və multimedia proqramlarından belə istifadə dərsdə təbii ünsiyyəti əvəz edə bilməz. Beləliklə, auditoriyada əsas və aparıcı fiqur müəllimdir və kompüter texnologiyalarından istifadə təhsil prosesinin təşkilinin səmərəli yollarından biri kimi qəbul edilməlidir. Təhsilin müasirləşməsi olduğundan müəllimin peşə fəaliyyətinə qoyulan əsas tələblərdən biri də informasiya səriştəsidir.

Belə ki, ingilis dili dərində informasiya texnologiyalarından istifadə aktual və səmərəli olmaqla, dilin və kompüterin praktiki ustasının səviyyəsini yüksəldir, ən əsası isə özünüməşğulluq bacarıqları və təşəbbüskarlıq formalaşdırır. İnformasiya məkanı

nəhəng mədəni və didaktik potensiala malikdir və bundan artıq bütün dünyada təlimlərdə istifadə olunur.

Müasir şəraitdə xarici dillərin tədrisinin məqsədi təkcə konkret bacarıqların formalaşdırılması deyil, həm də gələcək mütəxəssisin digər mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə səmərəli, mənalı və məhsuldar dialoqa hazırlanmasıdır. Həqiqi ünsiyyətin effektivliyinin meyarı qarşılıqlı faydalı nəticələrin əldə edilməsidir.

Müasir dövrdə inkişaf edən qloballaşma prosesi müxtəlif ölkələr, xalqlar, onların mədəniyyətləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olur. Təsir mədəni mübadilə və dövlət qurumları, sosial qruplar, ictimai hərəkətlər arasında birbaşa təmaslar, elmi əməkdaşlıq, ticarət, turizm və s. vasitəsilə həyata keçirilir. Xaricilərlə ünsiyyət reallığa çevrilir, fərqli mədəniyyətin nümayəndələri ilə görüşlər gündəlik fəaliyyətimizə daxil edilir. Getdikcə təhsil müəssisələri tələbə və məktəbli mübadiləsi aparır, müəllimlər birgə layihələr təşkil edir və xaricdə təlim keçir, beləliklə, mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə və mədəniyyətlərin dialoqunda iştirak edirlər.

Mədəniyyətlərarası səriştə mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesində qarşılıqlı anlaşmaya nail olmağa kömək edir. Mədəniyyətlərarası kompetensiya mədəniyyətlər və düşüncə stereotipləri fərqlərini nəzərə alaraq xarici dildə ünsiyyət qurmaq bacarığıdır.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət problemlərinin tədqiqi aşağıdakı anlayışlarla tanışlığı nəzərdə tutur: ünsiyyət prinsipləri, mədəniyyətin əsas funksiyaları, mədəniyyətin onun müxtəlif sfera və növlərində qavrayış və ünsiyyətə təsiri, mədəniyyətin təsirini təsvir edən parametrlər, insan fəaliyyəti və cəmiyyətin inkişafı haqqında [45, s.78].

Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasına tələbələrin qarşılıqlı hörmət, mədəni fərqliliklərə dözümlülük və mədəni maneələri aradan qaldırmaq prinsipləri əsasında mədəniyyətlərin dialoqunda iştirak etmək bacarığının inkişafı ilə bağlı baxmaq lazımdır. Mədəniyyətlərarası təhsil tələbələrin mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlib və həm tələbələrin müəyyən bir etnik qrupa mənsub olduqlarını dərk etmələrinə, həm də başqa mədəniyyət nümayəndələrinin adət-ənənələri və mədəni xüsusiyyətləri ilə tanış olmağa kömək edir.

Xarici dildə danışan müasir insan öz mədəniyyətlərinin nümayəndələri olan

digər insanlarla ünsiyyət prosesində iştirak edir. Bu baxımdan xarici dil tələbələrindən zəngin söz ehtiyatına və layiqli tələffüzə malik olmaq, xarici qrammatikanı yaxşı bilmək deyil, həm də mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması tələb olunur. Bu səriştə, ilk növbədə, söhbət zamanı hər cür gözlənilməz dönüşlərə çevik reaksiya verməyə imkan verəcək belə bir dil biliyi səviyyəsinə nail olmağı nəzərdə tutur; ikincisi, nitq davranışının adekvat xəttini müəyyən etmək; üçüncüsü, geniş şübhəsiz konkret vasitələr seçmək və nəhayət, dördüncü, bu vasitələrdən təklif olunan vəziyyətə uyğun istifadə etmək.

Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması iki mədəniyyətin bir neçə istiqamətdə qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur: xarici dilin özü vasitəsilə hədəf dilin ölkəsinin mədəniyyəti ilə tanışlıq və xarici dil mədəniyyətinin daşıyıcılarının davranış modelinin mənimsənilməsi; xarici dilin və xarici dil mədəniyyətinin ana dilinin inkişafına və doğma mədəniyyət çərçivəsində davranış modelinə təsiri; iki mədəniyyətin təsiri altında şəxsiyyətin inkişafı.

Yuxarıda göstərilən sahələri nəzərə alaraq tələbələrin mədəniyyətlərarası səriştəsinin formalaşmasının necə həyata keçirildiyini nəzərə almaq lazımdır.

Xarici dilin mənimsənilməsi prosesində tələbələr təbii mühitdə dilin fəaliyyətini, müxtəlif ünsiyyət vəziyyətlərində ana dili danışanların nitq və qeyri-nitq davranışlarını nümayiş etdirən və xalq adət-ənənələri, adət-ənənələri ilə bağlı davranış xüsusiyyətlərini üzə çıxaran material əldə edirlər. Bu, ilk növbədə, dil dizaynı baxımından normativ olan və linqvistik və mədəni məlumatları ehtiva edən orijinal materialların (orijinal mətnlər, audio yazılar, videolar) köməyi ilə baş verir [48, s.111]. Millətlərarası ünsiyyətdə mümkün münaqişələrin qarşısını almaq üçün əcnəbinin davranışının etnik və mədəni xüsusiyyətlərini bilmək vacibdir. Beləliklə, xarici dili öyrənərkən tələbə onun leksik, qrammatik və sintaktik xüsusiyyətlərini mənimsəməməli, həm də ana dili danışanların replikalarının vəziyyətinə adekvat reaksiya verməyi, mimika və jestlərdən düzgün istifadə etməyi, nitq etiketi düsturlarından istifadə etməyi öyrənməlidir.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin həyata keçirilməsi insanın nəinki bütün milli və mental xüsusiyyətləri ilə başqa mədəniyyətin nümayəndəsini qəbul etməyə hazır

olmasını, həm də özünü dəyişdirmək qabiliyyətini nəzərdə tutur. Xarici dili bütün müxtəlifliyi ilə öyrənən tələbələr dil və mədəniyyət hadisələri ilə qarşılaşır və onları ana dilində olanlarla müqayisə edirlər. Xarici dil mədəniyyətinin öyrənilməsi həm də tələbəni öz ölkəsinin mədəni və tarixi faktlarına istinad etmək zərurətinə gətirir. Beləliklə, xarici dil öyrənmək və mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə iştirak etməklə, tələbə öz ana dilini və doğma mədəniyyətini daha dərinləndirir. Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması həm də aşağıdakı bacarıqlara yiyələnməyi nəzərdə tutur: başqa mədəniyyətin nümayəndəsində nəinki bizi fərqləndirən, həm də birləşdirən cəhətləri görmək; başqa mədəniyyətin dərk edilməsi nəticəsində qiymətləndirmələri dəyişdirmək; xarici mədəniyyət haqqında biliklərdən özünü daha dərinləndirən üçün istifadə etmək.

Mədəniyyətlərarası səriştə xarici dil ünsiyyətinin öyrədilməsi prosesində ana dili danışanların mədəni və psixi fərqlərini nəzərə almaqla formalaşır və mədəniyyətlərin uğurlu dialoqu üçün ilkin şərtədir. Müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin mədəniyyətlərarası ünsiyyətində yarana biləcək problemlərin dərk edilməsi, dəyərlərin və ümumi qəbul edilmiş davranış normalarının başa düşülməsi xarici dilin öyrənilməsində kifayət qədər əhəmiyyətli amillərdir. Tələbələr onlara lazımı şəkildə müraciət etməyə hazır olduqda, onlar anlaşılmazlıqlardan, davranış haqqında yanlış təsəvvürlərdən və dilin düzgün istifadəsi, həmsöhbətin reaksiyasının yanlış şərh edilməsi və vəziyyətin qiymətləndirilməsi nəticəsində yarana biləcək potensial münaqişələrdən qaça bilərlər. Tələbənin davranışında mədəni dəyərləri sındırmaq bacarığı isə onun dünya birliyinin nümayəndələri ilə əməkdaşlıqda yaxşı mütəxəssis kimi formalaşmasına kömək edir.

2.2. Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasının quruluşu və prinsipləri

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin tədrisinin bütün prosesi şəxsiyyətyönümlü əsas götürür və öyrənmə mühitinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması üçün bir sıra prinsiplərin irəli sürülməsini tələb edir. Tədris

prinsipləri bütövlükdə təhsil prosesinə və onun komponentlərinə tələbləri müəyyən edən ilkin mövqelərdir: məqsədlər, vəzifələr, metodlar, vasitələr, təşkilati formalar və təlim prosesi. Ali məktəbdə mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması üçün xarici dilin tədrisi baxımından aşağıdakı nümunədən danışmaq lazımdır: tədrisin prinsipləri aşağıdakılarla müəyyən ediləcək:

- a) xarici dilin öyrənilməsi prosesinin mədəniyyətlərarası istiqaməti;
- b) qeyri-dil fakültəsində xarici dilin tədrisi şərtlərinin xüsusiyyətləri.

Psixoloji, pedaqoji və metodiki ədəbiyyatın təhlili nəticəsində aparıcı kimi aşağıdakı prinsipləri müəyyən etdik:

- bikultural yönümlü tədris yönümlülük prinsipi;
- aparıcı koqnitiv ilə mədəniyyətlərarası ünsiyyətin (affektiv, idrak, davranış səviyyəsində) öyrədilməsinin üç ölçülü prinsipi;
- fəal öyrənmə prinsipi;
- müstəqil işin prioriteti prinsipi.

Mədəni yönümlü təlim prinsipinin həyata keçirilməsinin əsas üsulları mədəni fərqlərin leksik, qrammatik səviyyədə, nitq səviyyəsində təcrid edilməsi üsulları ola bilər və mədəni fərqlərin izahı mədəni dəyərlərin təcrid olunmasına, mahiyyətinin açılmasına əsaslanmalıdır. Mədəni dəyərlərin mədəni-müqayisəli təhlilin əsas kateqoriyası kimi nəzərə alınması aşağıdakı amillərlə bağlıdır:

1) mədəni dəyərlər onların daşıyıcılarının həyat tərzində və davranış modellərində əks olunur.

2) mədəni dəyərlər çox mürəkkəb, lakin balanslaşdırılmış sistemlərdir. Yalnız hər bir mədəniyyətin vahid dəyər sistemləri haqqında bilik onun başa düşülməsini təmin edə bilər. Deməli, məsələn, fransızların həyatında təhsilin mənasını və rolunu anlamaq üçün fransızların fəaliyyətə, gücə, rəqabətə, zamana münasibətini bilmək lazımdır.

3) mədəni dəyərlər dildə və davranış aktlarında təmiz formada təqdim olunmur: əksər hallarda onlar hadisələr, insan davranışları vasitəsilə təzahür edir.

Aparıcı idrakla mədəniyyətlərarası ünsiyyətin (affektiv, idrak, davranış səviyyələrində) tədrisinin üçölçülü prinsipi üç komponentli strukturundan irəli gəlir.

Bu prinsip intellektual (idrak), affektiv və davranışsal öyrənmə üsullarının aparıcı ilə paralel istifadəsini nəzərdə tutur. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin bilik və bacarıqlarının formalaşması idrakının altı əsas mərhələsinin keçməsinə nəzərdə tutur:

- 1) bilik (informasiyanın əldə edilməsi);
- 2) başa düşmək (informasiyanın emalı);
- 3) ərizə (problemi həll etmək üçün bu məlumatdan istifadə);
- 4) təhlil (bir bütövün tərkib hissələrinin müəyyən edilməsi);
- 5) sintez (hissələri bir bütövlükdə birləşdirmək);
- 6) qiymətləndirmə (kəmiyyət və ya keyfiyyət səviyyəsində nəticənin formalaşdırılması).

Fəal öyrənmə prinsipi ondan ibarətdir ki, yetkin tələbənin şəxsiyyət fəaliyyətinə təsir göstərən aşağıdakı amilləri nəzərə almaqla idrak fəaliyyətində şəxsiyyət fəaliyyətinin yaradılması üçün müəyyən didaktik və psixoloji şərait yaratmaq lazımdır: psixoloji, pragmatik, idrak və metodoloji.

Fərdin fəaliyyətinə təsirin psixoloji amili motivasiyanın hər bir tələbənin təlim məqsədlərinə uyğunluğuna nail olmaq yolu ilə həyata keçirilir; şəxsi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, “tələbə” statusuna müsbət münasibət üçün şərait yaradılması, səhvlərdən qorxu və utanç hallarının aradan qaldırılması; bütün təhsil vəziyyətlərində şəxsi təzahür situasiyalarının yaradılması və şəxsi özünü həyata keçirmə və fərdi böyümə şərtləri; müəllim və tələbələr, qrup daxilində tələbələr arasında bərabər hüquqlu tərəfdaşlıq və etibarlı subyekt münasibətlərinin qurulması.

Şəxsiyyətin fəaliyyətinə təsirin pragmatik amili öz ifadəsini tələbənin öyrənilən materialın əhəmiyyətini və faydalılığını dərk etməsində, əldə edilmiş bilik, bacarıqların praktiki tərəfini və bütün təlim prosesinin praktiki nəticəsini dərk etməsində tapır. Təlimin məzmunu tələbələrə elmin, mədəniyyətin, sosial həyatın yeni nailiyyətləri ilə tanış etməyə, onların dünyagörüşünü, bütövlükdə öyrənmə imkanlarını genişləndirməyə yönəldildikdə, yetkin şəxsiyyətin fəaliyyətinə təsirin idrak amili baş verir. Proses hər hansı digər praktiki fəaliyyətlə əlaqələndirilir, tələbənin marağına səbəb olur.

Fərdin fəaliyyətinə təsirin metodoloji amili bütünlüklə yuxarıda göstərilən

amillərlə bağlıdır və həm də təlimin konkret şərtləri ilə müəyyən edilir.

Müstəqil təlimin prioritetliyi prinsipi onu deməyə əsas verir ki, müəllim böyüklər öyrənənlər ilə öyrənilən mövzu arasında vasitəçi kimi deyil, məsləhətçi kimi çıxış etməlidir. Tədris prosesində tədris prosesinin tərkib hissələrindən biri kimi tədrisin “tədrisən” çıxarılması və özünüinkişaf rejiminə keçid olmalıdır.

Ali təhsil müəssisələrində müstəqil işin prioritetliyi praktiki tapşırıqdan əlavə (mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması üçün yerinə yetirilən tədris işlərinin növlərinin artırılması) inkişaf tapşırığını həll etməyə, yəni tələbələrin özünütəhsilinə yaxınlaşdırmağa kömək edir. Öz-özünə təhsilə diqqət xarici dillərin mədəniyyətləri ilə tanış olmaq, müxtəlif arayış kitablarında və lüğətlərdə, habelə yerli nəşrlərdə müstəqil olaraq lazımı məlumatları axtarmaq bacarığı kimi muxtar fəaliyyət bacarıqlarının formalaşdırılmasındadır. Bu bacarıqların formalaşması tələbələrin ünsiyyət sferalarını genişləndirmək, idrak fəaliyyətini dərinləşdirmək və intensivləşdirmək istəyinin inkişafına kömək edir və s.

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz prinsiplərin həyata keçirilməsinə əsaslanan mədəniyyətlərarası ünsiyyətin tədrisi sistemi mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasına və ali təhsil müəssisələrinin hədəf standartlarında nəzərdə tutulmuş praktiki və inkişaf məqsədlərinə nail olunmasına kömək edəcəkdir.

“Prinsip” anlayışı xarici dillərin tədrisi metodologiyasında fundamental anlayışlardan biridir. Elə buna görə də bir çox məşhur tədqiqatçıların əsərlərində geniş yer almışdır [43, s.210]. Bu və digər əsərlərin təhlili alimlərin “prinsip” termininin şərhilə bağlı müəyyən razılığa gəldiyini təsdiq etməyə imkan verir. Prinsipi aksioma kimi qəbul edilən hər hansı bir nəzəriyyənin, metodun, elmin əsas və ilkin mövqeyi kimi başa düşmək adətdir. Prinsiplər birlikdə götürüldükdə öyrənilən fənnin və onun ayrı-ayrı komponentlərinin mənimsənilmə səviyyəsinə dair tələbləri müəyyən edir. Metodoloji prinsiplər – xarici dillərin tədrisi metodikası ilə bilavasitə bağlı olan prinsiplər.

Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir:

- mədəniyyətlərin dialoqu prinsipi;

- problemlı tapşırıqların üstünlüyü prinsipi;
- ikidilli təhsil prinsipi;
- mədəni dəyişkənlik prinsipi.

Hər bir prinsipin məzmununu daha ətraflı nəzərdən keçirək.

1. Mədəniyyətlərin dialoqu prinsipi. Birbaşa prinsipin təsvirinə keçməzdən əvvəl gəlin “mədəniyyətlərin dialoqu”nun nə olduğunu nəzərdən keçirək. Elmi ədəbiyyatda, xüsusən də son dövrlərdə bu terminin istifadəsi son dərəcə populyarlaşmış. Lakin həddindən artıq populyarlığın arxasında pedaqogika üçün ən vacib olan bu anlayışın ilkin mənası get-gedə itir. Mədəniyyətlər arasında münasibətlər, onların qarşılıqlı təsiri və bir-birini zənginləşdirməsi probleminə həsr olunmuş fəlsəfi əsərlərin təhlilinə əsaslanaraq bir sıra tədqiqatçılar hesab edirlər ki, “mədəniyyətlərin dialoqu” mədəniyyətlər arasında münasibətlərin fəlsəfidir. Müasir multikultural icmalarda çiçəklənən mədəni ayrı-seçkilik və mədəni təcavüz açıq şəkildə göstərir ki, mədəniyyətlərin dialoqu mifdir və heç bir halda ünsiyyət praktikası deyil. Buna görə də, qaydada fəlsəfədən (nəzəri ideyadan) “mədəniyyətlərin dialoqu”nun bir prosesə (ideyanın praktiki şəkildə həyata keçirilməsi) keçməsi üçün insanlar arasında ünsiyyətin əsas məqsədlərindən biri kimi çıxış etməlidir.

Ümumi və peşə təhsilinin aparıcı sosial-pedaqoji məqsədi kimi artıq sosial sahədə öz əksini tapmışdır.

Pedaqoji prinsiplər, mədəniyyətlərin dialoqu bir fəlsəfə kimi və ünsiyyət prosesi xarici dilin öyrənilməsi ilə əldə edilə bilər. Dil pedaqogikasında xarici dillərin və mədəniyyətin mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında dialoq prinsipi əsasında tədrisi deməkdir:

- öyrənilən mədəniyyətlərin diapazonunun etnik, sosial subkulturalara qədər genişləndirilməsi prinsipi əsasında xarici dillər üzrə kurikulumların və tədris materiallarının modelləşdirilməsində didaktik məzmun kimi istifadə etmək üçün orijinal və qismən orijinal mədəniyyət materialının təhlili zərurəti.
- ikidilli sosial-mədəni səriştənin formalaşmasına, o cümlədən hər bir tələbənin özünü mədəni-tarixi subyekt kimi dərk etməsinə kömək edən metodoloji modellərin yaradılması. Eyni zamanda bir neçə növ mədəniyyətin (etnik, sosial, peşəkar, gender,

dini və s.) nümayəndəsi və daşıyıcısı olmaq; doğma və öyrənilmiş mədəniyyətlərin onların birbaşa və dolaylı tarixi və mədəni qarşılıqlı təsiri kontekstində təzadlı-müqayisəli birgə öyrənilməsi;

-tələbələrin mədəniyyətlərarası ünsiyyət situasiyalarında mədəniyyətlər dialoqunun subyektivi və ya mədəni vasitəçi rolunu oynamağa hazırlanması üçün sosial-pedaqoji və metodoloji şəraitin yaradılması.

2. Problemlı mədəni vəzifələrin üstünlüyü prinsipi. Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması prosesi o zaman təsirli olacaqdır ki, tələbələr nəinki öyrənilən materialı mənimsəsinlər, həm də ən əsası onun əsasında mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması və daim təkmilləşdirilməsi strategiyalarını mənimsəsinlər. Bu strategiyalar hər hansı digər mədəniyyətin öyrənilməsində və ya onun nümayəndələri ilə təmasda əsas rol oynayacaq. Ona görə də mədəniyyəti tədris edərkən, xüsusi öyrənmə təkcə materialın özünə deyil, həm də öyrənənlərin onu necə mənimsəməsinə malik olacaq. Problemlı mədəni vəzifələrin üstünlüyü prinsipi, xarici dil vasitəsilə mədəni təhsilin belə bir modelini yaratmağa yönəlmişdir ki, bunun əsasında tələbələr tədrisən daha mürəkkəb mədəni və təhsil problemlərinin həlli prosesində aşağıdakı imkanlara malikdirlər:

- mədəni məlumatları toplamaq, sistemləşdirmək, ümumiləşdirmək və şərh etmək;
- mədəni tədqiqat strategiyalarını və mədəniyyətlərin şərh üsullarını mənimsəmək;
- mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların birgə öyrənilmiş növləri və onlarla əlaqəli kommunikativ normalar, tamamilə tanış olmayan mədəni birliklərdə sosial-mədəni axtarış strategiyalarında, insanlarla mədəni cəhətdən məqbul qarşılıqlı əlaqə formalarının seçimində naviqasiya etməyə kömək edən multikultural kommunikativ səriştəni inkişaf etdirmək. Müasir mədəniyyətlərarası ünsiyyət şəraitində, o cümlədən situasiyalarda yaranan sosial-mədəni kommunikativ yollarının tapılmasında;
- təkcə mədəniyyətlərin spesifik fərqləri haqqında deyil, həm də onların ümumi planetar mənada ümumi xüsusiyyətləri, müasir çoxölçülü polimədəniyyət dünyasının planetar nüvəsi haqqında təsəvvürlər formalaşdırmaq və dərinləşdirmək;
- mədəni özünütəhsil strategiyalarına yiyələnmək;
- mədəniyyətşünaslıq və kommunikativ-koqnitiv xarakterli yaradıcılıq işlərində

iştirak etmək [42, s.21].

Problemlə mədəniyyətşünaslıq fənlərinin seçimi tələbələrin yaşa bağlı psixoloji xüsusiyyətləri, habelə onların multikultural və ikidilli inkişaf səviyyəsi əsasında idrak, linqvistik, nitq və sosial-mədəni mürəkkəblik səviyyəsi nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. Problemlə tapşırıqların sosial və pedaqoji aspekti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onlar tələbələrə mədəniyyətlərin dialoqunun subyektivi rolunu oynamağa hazırlamalıdır (universitet və ali təhsildən sonrakı təhsil səviyyəsində), qlobal insan proseslərində öz məsuliyyətlərini dərk edirlər.

Bu prinsip yeni informasiya İnternet texnologiyalarından istifadə etməklə layihə fəaliyyətinin tələbələrin mədəniyyətlərarası səriştəsinin formalaşmasına töhfə verə biləcəyi zaman bu tədqiqat probleminin tədqiqi işığında da xüsusi rol oynayır.

3. İkidilli təhsil prinsipi. Elmi ədəbiyyatda alimlər xarici dil dərslərində ana dilinin istifadəsi ilə bağlı yekdil fikrə gəlməmişlər [46, s.17]. Bəziləri hesab edir ki, yalnız xarici dildən istifadə xarici dilin kommunikativi səriştəsinin erkən formalaşmasına gətirib çıxaracaq [65, s.183]. Digərləri isə əksinə, xarici dil dərslərində öz ana dilindən düzgün istifadə etməyə çağırırlar [60, s.62].

Bu araşdırmada biz mədəniyyətin tədrisində ana dilinin nəinki mümkün, hətta istifadə edilməsinin zəruri olduğunu iddia edirik. Bu, ilk növbədə, mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasında öyrənmə məqsədinin dörd aspektinin eyni vaxtda həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır:

- təhsil (birgə öyrənilən mədəniyyətlərin bəzi hadisələri və faktları ilə tanışlıq və şərh etmək bacarığı, müxtəlif sosial və mədəni kontekstlərdə mədəniyyət nümayəndələrinin davranışı, mədəniyyətin fəaliyyət xüsusiyyətləri haqqında məlumatlılığın formalaşması).
- tərbiyəvi (tələbələrdə dünyagörüşünün, ideoloji əqidəsinin, mənəviyyatının, vətənpərvərliyinin, başqa ölkələrin və mədəniyyətlərin nümayəndələrinə rəğbətini formalaşması, hər bir mədəniyyətə öz dəyər sistemi mövqeyindən baxılmalı və qiymətləndirilməli olduğunu dərk etmək);
- təhsil (hədəf dilinin ölkələrinin mədəniyyəti, o cümlədən ünsiyyətin əsas nümunələri haqqında biliklərin əldə edilməsi);

- inkişaf (məktəblilərin kommunikativ mədəniyyətinin və sosial-mədəni təhsilinin inkişafı, onlara sosial, məişət, sosial-mədəni və təhsil və peşə sahələrində xarici dildə mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə iştirak etməyə imkan verən; əsasların öyrədilməsi;

Ana dilindən istifadə edə bilməmək öyrənilən faktların və mədəni reallıqların anlaşılmağına, yanlış təfsirinə səbəb ola bilər.

4. Mədəni dəyişkənlik prinsipi. Mədəni dəyişkənlik prinsipini P.V. Sysoev xarici dil ölkəsində öyrənilən mədəni icmanın mədəni müxtəlifliyi haqqında məlumat verməkdən ibarətdir [46, s.25]. Bu, xarici dillər üzrə tədris materiallarının, xarici dillər üzrə proqramların sosial-mədəni məzmununun işlənilib hazırlanmasında və təhsil məqsədləri üçün mədəni materialın seçilməsində aşkar edilir. Bu prinsipin əsas istiqaməti tələbələrə hər bir konkret mədəniyyət növü üçün mədəniyyət növlərinin variantları ilə tanış etməkdir. Xüsusilə, etnik mənsubiyyət bir mədəniyyət növü kimi çıxış edərsə, bu tip növlər ağdərililərin, afroamerikalıların, meksikalıların, asiyalıların, yerli hindlilərin, Sakit okean adalarından məskunlaşanların və digər etnik qrupların mədəniyyətləri ola bilər. Linqvistik polikultural təhsil konsepsiyasını inkişaf etdirərək, P.V. Sysoev iddia edirdi ki, hədəf dildə olan ölkənin multikulturalizmini öyrənərkən tələbələr öz ölkələrində mədəniyyətin öyrənilən hər bir aspekti üçün mədəni müxtəliflik haqqında oxşar məlumatlarla tanış ola bilməlidirlər. Bu, onlara təkcə fərqləri deyil, ən əsası, öz mədəniyyəti (hər bir tələbə üçün fərdi olaraq xarakterik olan) ilə öyrənilən mədəniyyət arasındakı oxşarlıqları görməyə imkan verəcək ki, bu da öz növbəsində sosial-mədəni mühitin genişlənməsinə töhfə verəcək. Dünyadakı insanların ümumi mədəniyyət əsasında birləşməsinə görmək (şəxsiyyətin öz müqəddəratını təyin etməsinin hər bir aspekti üçün: etnik, sosial, gender, peşəkar, dini və s.), eləcə də global insan proseslərində öz rolunu, əhəmiyyətini və məsuliyyətini dərk etməklə tələbələr planetar təfəkkürlərini inkişaf etdirəcəklər [47, s.193].

Xarici dilin tədrisi prosesində mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması prinsipləri, şübhəsiz ki, xarici dillərin tədrisi nəzəriyyəsi və metodologiyasında mühüm irəliləyiş deməkdir. Təsvir olunan mədəniyyətin tədrisi prinsipləri bir sıra didaktik və metodoloji problemləri həll etməyə imkan verdi:

- xarici dillərdə ölkənin mədəniyyətinə və xalqına bütöv baxışın formalaşdırılması;

- tədqiq olunan mədəniyyətlərin nümayəndələri haqqında yanlış stereotiplərin və ümumiləşdirmələrin qurulmasına yol verməmək;

- xarici dil vasitəsilə mədəni zənginləşdirmənin tematik məzmununun seçilməsi;

- ümumi planetar təfəkkürün formalaşdırılması üçün doğma ölkələrin mədəniyyətlərinin və xarici dillərin birgə öyrənilməsi;

- tələbələrə digər ölkələrin və mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə mədəniyyətlərarası ünsiyyətin yeni vəziyyətlərində ünsiyyət və dildən istifadə təcrübəsindən istifadə etməyə imkan verən, habelə tələbələrə mədəniyyətlərarası ünsiyyət zamanı yaranan qaçılmaz mədəni münaqişələri həll etməyə imkan verən sosial-mədəni strategiyaların formalaşdırılması;

- sosial-mədəni tərbiyənin çoxsaylı vasitələrindən biri kimi xarici dildən istifadə.

Tələbələrin mədəniyyətlərarası səriştəliliyinin formalaşmasının qeyd olunan dörd prinsipi tələbələrə mədəniyyətlərarası ünsiyyətə hazırlamaq üçün kifayət qədər ciddi didaktik əsas yaradır. Bununla belə, təlimin məzmununun seçilməsi məsələsini həll edərkən, mədəni dəyişkənlik prinsipi tələbələrin mədəniyyətlərarası səriştəsinin formalaşmasına yönəlmiş tədris materiallarının hazırlanması məsələsinin didaktik həlli üçün açıq şəkildə kifayət deyil.

Bu tədqiqatda xarici dilin tədrisi prosesində mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması modelini qurmaq üçün biz mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasının əlavə prinsipini - mədəni müxalifət prinsipi ilə tanış olaq.

Mədəni müxalifət prinsipi.

Bir sıra tədqiqatlarda elm adamları tələbələr tərəfindən öyrənilən mədəni fenomeni tam başa düşmək üçün mədəni münaqişə haqqında və ya mədəni konflikt ehtiva edən məlumatlardan istifadə etməyin zəruriliyi məsələsini qaldırdılar. Bu kontekstdə mədəni konflikt müxtəlif mədəniyyət qruplarının nümayəndələrinin bilik, dəyər və normalar sistemindəki fərqi ifadə edir. Mədəniyyətlərin kəsişməsində bir fenomenin öyrənilməsinin zəruriliyi ideyası müxtəlif elm adamları tərəfindən

praktikada fərqli şəkildə həyata keçirilmişdir. Belə ki, M.M. Baxtin [16, s.185] və V.S. Bibler [17, s.38] bu, mədəniyyətlərin dialoqu prinsipində öz əksini tapmışdır: bir mədəniyyətin tam dərk edilməsi o zaman əldə edilə bilər ki, o, digəri ilə qarşı-qarşıya qoyulub müqayisə edilsin. Daha sonra bu prinsip fəlsəfədən xarici dillərin tədrisi metodologiyasına keçdi və xarici dilin bir fənn kimi xüsusiyyətlərini əks etdirən hədəf dilin ölkəsinin mədəniyyətinin tədrisinin metodoloji prinsipinə çevrildi.

Bu, xarici dillər üzrə tədris materiallarının mədəni məzmununun, xarici dillər üzrə proqramların işlənilib hazırlanmasında və tədris məqsədləri üçün mədəni materialın seçilməsində aşkar edilir. Onun əsas diqqəti tələbələrə biliklərini, münasibətlərini, fikirlərini, mühakimələr öyrənilən mədəniyyət nümayəndələrinin biliyi, münasibəti, rəy və mühakimələrindən fərqli olacaq. Bu material əsasında problemləli tapşırıqlar vasitəsilə tələbələr mədəniyyətlərarası səriştəni təşkil edən bacarıqları formalaşdırma biləcəklər.

Mədəni müxalifət prinsipi müəyyən mənada mədəni dəyişkənlik prinsipini aydınlaşdırır və tamamlayır [46, səh.147]. Yalnız müxtəlif mədəni qruplar haqqında material seçmək (müzakirə olunan aspektlərə uyğun olaraq) deyil, mədəni fərqlərə malik material seçmək və onun əsasında empatiya və qərəzsizlik, açıqlıq və müxtəlifliyə hazır olmaq kimi komponentlər daxil olmaqla mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması vacibdir.

2.3. Eksperimental işinin nəticələri.

Bu günlərdə qloballaşma prosesi bir çox sərhədləri silir və mədəniyyətlərarası ünsiyyət və təcrübə mübadiləsində yeni tendensiyalar müəyyən edir. Bu o deməkdir ki, idarəetmə və iqtisadiyyat sahəsində səriştəli mütəxəssisin hazırlanması xarici dil bilmə ehtiyacını, həm də onun peşəkar ünsiyyəti həyata keçirmək istəyini əhatə edir. Mədəniyyətlərarası səriştələrin formalaşması üçün müvafiq vasitələrin fəal axtarışı pedaqoqları başa düşməyə aparır ki, tələbələrin qrup, oyun, rol, təcrübə yönümlü, problemləli, əks etdirici və digər tədris forma və metodlarına ehtiyacı var. Xarici dilin

tədrisinə bu yanaşmanın əsas ideyası diqqəti məşqlərdən tələbələrin aktiv linqvistik ödəmə qabiliyyətinə çevirməkdir. Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasının bu üsulu xüsusi diqqət tələb edir.

Qeyd etdik ki, bütün mövcud tədris metodlarından məhz ingilis dilinin tədrisi prosesində bu problemi adekvat şəkildə həll etməyə imkan verir. Müvafiq olaraq, ingilis dili təcrübəsini ölkə mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq və mümkünsə mədəniyyətlərarası münasibətlərə əsaslanan tələbələr üçün həqiqətən maraqlı, praktiki əhəmiyyətli və əlçatan problemləri həll edən müzakirə, tədqiqat klubuna çevirmək lazımdır. Mədəniyyətlərarası səriştə anlayışının tətbiqi elementləri ilə təcrübə yönümlü siniflərin potensialının fəal şəkildə reallaşdırılması üçün həmişə müzakirə mövzusu olmalıdır [59, s.178].

İngilis dilinin tədrisi prosesinin əsasını tələbələrin profiline və maraq dairəsinə uyğun olaraq seçilmiş müəyyən bir problem təşkil edir. Onun həllinə gəlmək üçün tələbələrə birbaşa ingilis dili fənni üzrə biliyə deyil, həm də hədəf dilin ölkəsinin mədəniyyəti sahəsində müvafiq həcmdə müxtəlif biliklərə, adət-ənənələr və dəyərlərə dair biliklərə, öyrənilən xarici dildə, bizim vəziyyətimizdə ingilis dilində ünsiyyət etiketi haqqında biliklər. Bundan əlavə, tələbələr müəyyən intellektual, yaradıcı, kommunikativ bacarıqlara malik olmalıdırlar [75, s.5].

Beləliklə, bu yanaşmanın əsas ideyası vurğunu müxtəlif növ məşqlərdən onun tərtibatı üçün müəyyən dil vasitələrini bilmək tələb edən aktiv zehni fəaliyyətə keçirməkdir. İngilis dilinin tədrisi prosesində bu problemi həll etməyə kömək edə bilər və müvafiq olaraq xarici dil dərslərini həqiqətən maraqlı, praktiki əhəmiyyətli və əlçatan problemlərin həll edildiyi müzakirə, tədqiqat klubuna çevirə bilər. Xarici dilin tədrisində bu yanaşma mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasına töhfə verəcək və eyni zamanda tələbələrə problemin həlli və qərar qəbulu ilə əlaqəli istənilən nitq vəziyyətində baş verənlərə tez və adekvat reaksiya verməyə imkan verəcəkdir.

Ümumiyyətlə, qəzetlər, jurnallar və kitablar kimi hər cür oxu materialları üstüörtülü şəkildə müxtəlif səviyyəli mədəni ifadələrlə yüklənir, çünki onlar mahiyyətcə mədəni məzmunu əks etdirən müəyyən bir cəmiyyətin məhsuludur. Tələbələrdə mədəniyyətlər arasındakı səriştəni formalaşdırmaq üçün bir neçə

tapşırıqlar təklif olunurdu.

Tələbələrə aşağıdakı mətnlər təqdim olunub:

Listening / speaking

Listen to the information 'THE LARGEST LAKE IN THE WORLD'.

According to its size and some physical and geographical features, the Caspian Sea is considered a sea. In fact, it is the greatest lake in the world, which has no direct connection with the ocean. It is located on the border of Asia and Europe. It is covered by the territory of the Russian Federation, Kazakhstan, Turkmenistan, Azerbaijan and Iran. The Caspian Sea is the greatest indoor body of water in the world. The area of the Caspian Sea is 371,000 km², and the total length (perimeter) of the coastline is 6,380 km. The widest point is 466 km, the narrowest point is 204 km. The salinity of the water is 13 percent, which is three times less than in the world's oceans. The level of the Caspian Sea is much lower than the world's oceans and is prone to ups and downs. The northern part of the Caspian Sea is shallow, with an average depth of 5 meters and a maximum depth of 25 meters. The depth of the middle part is 180 meters, in some places (Derbent depression) this figure reaches 790 meters. The southern part of the sea is deep, where the maximum depth (Lankaran depression) is 1025 meters.

130 large and small rivers flow into the Caspian Sea from the north and west. Among them, the Volga stands out. 90 percent of the total annual flow falls on the three rivers - the Volga (80%), the Kura (6%) and the Urals (5%).

Tələbələrə tanış olmaları, lazım olan konstruksiyaları, əvvəllər SÖZ FAYLINDA oxuduqları sözləri tapmalı olduqları mətnlər təqdim olundu.

DO YOU KNOW... ?

Did you know that books, notebooks, milk bags, and colorful wallpapers were taken from the living, tall trees in the forest?

As early as the second century, people learned to use paper. Paper was first invented in China; The method of its preparation was kept secret from the Chinese for

a long time. The Assyrians used writing on clay tablets with wooden sticks. The ancient Egyptians painted their hieroglyphs on a material called papyrus. For this purpose, they cut narrow strips of papyrus, a marsh plant, and then pressed them together. After drying, very thin sheets of papyrus were obtained. In medieval Europe, parchment was used for manuscripts - specially tanned calfskin, and in ancient Russia - as a writing material, a thin bark of birch.

How is paper made?

In the forest, the wood is first chopped, cut into sawdust, and then the wood is shredded into a soft fibrous mass. This mass goes through many different operations before it becomes paper. Then it is the turn of the automatic paper-making machine. The wet, soft paper that passes through the machine turns into a dense, smooth white paper in a minute. Within a minute, the paper is poured onto a mesh with small holes, where the remaining water flows through very small holes in the mesh. Then the paper mass is pressed, ironed with heated heavy drums and rolled into giant rolls. The paper is ready. All you need to do is cut the paper to the required size and start printing the book. Newspapers are printed on high-speed machines directly on paper tape. Then they cut separate copies of the newspaper from the paper tape. Paper is not only needed for books and newspapers. It is used to make envelopes, wallpaper, cardboard, ice cream cups, ropes, and even gears for cars.

Tələbələrə aşağıdakı növ tapşırıqlar təklif olunurdu:

MULTIPLE CHOICE

- Choose the correct variant.
  1. How ... to get to the airport?
    1. long it is
    2. are you going
    3. did you
    4. long does it take you
    5. much does it

A) 1, 2   B) 2, 3   C) 3, 4   D) 4, 5   E) 1, 5

2. This is my nephew – my ... .

- A) brother's daughter
- B) aunt's daughter
- C) daughter's son
- D) step-brother
- E) sister's son

- Choose the correct question to the underlined part of the sentence.

3. He cut the wood in the garden.

- A) Does he cut the wood in the garden?
- B) Who cut the wood in the garden?
- C) What does she cut in the garden?
- D) What did she cut in the garden?
- E) Where was he cut the wood?

4. The underlined pronoun “they” in the passage refers to ... .

- A) shops   B) streets   C) factories   D) people   E) children

- Choose the correct modal verbs.

5. He ... leave now or he ... to catch the train.

- A) must, won't able
- B) need, can't
- C) has to, won't have
- D) should, won't be able

E) ought to, needn't

- Choose the correct modal verbs.

6. She's given a present ... me ... the birthday.

1. --, on   2. --, for   3. to, on   4.. by, on   5. by, until

A) 1, 3   B) 2, 4   C) 3, 4   D) 2, 5   E) 1, 5

- Choose the correct tense form.

7. After Linda ... a driving test, she ... a car.

1. has passed, buy

2. passed, bought

3. will pass, will buy

4. passes, will buy

5. had passed, bought

6. passed, had bought

A) 1, 3, 6   B) 2, 4, 6   C) 1, 3, 4   D) 2, 4, 5   E) 1, 5, 6

8. Choose the correct negative sentences.

A) We needn't either your help or your advice.

B) It hardly ever rains in this area, doesn't it?

C) Elvin refused to buy no fruits or vegetables.

D) Paul hasn't to work at the weekends, either.

E) He will tell nobody anything about it.

İngilis dilində mədəniyyətlər arasındakı sərəfşənin formalaşması, tələbələrin bacarıq və bacarıqlarının məqsədyönlü inkişafı üçün xüsusi tapşırıqlar toplusu işlənilib hazırlanarsa, nitq oriyentasiyası və tapşırıqların situasiya-kommunikativ şərti

yaradılsa daha uğurlu olar.

Tədris təcrübəsi 2022-ci ilin fevral və mart aylarında Azərbaycan Dillər Universiteti I - II kurslar arasında aparılmışdır.

Təcrübədə bu təhsil müəssisəsinin I kurs tələbələri iştirak etmiş, qruplar bir nəzarət qrupu (8 nəfər), bir eksperimental qrupdan (7 nəfər) ibarət olmuşdur. Nəzarət qrupunda dərsləri bu qrupla işləyən müəllim, eksperimental qrupda isə eksperimentatorun özü aparırdı.

Dəyişməyən eksperimental şərtlər:

- 1) eksperimental və nəzarət qruplarında müdavimlərin sayı;
- 2) tədris materialı;
- 3) nəzarət üsulları

Müxtəlif eksperimental şərtlər:

1. Mədəniyyətlər arasındakı sərəştənin formalaşması problemi üzrə dərslərin keçirilməsi metodikası.
2. Təcrübə və nəzarət qruplarında təlim Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərinin hazırkı dərslərlərində təqdim olunan məşq növləri əsasında aparılmışdı.
3. Eksperimental qrupda mədəniyyətlər arasındakı sərəştənin formalaşması probleminə yönəlmiş iş bir neçə mərhələdən ibarət olmuşdur.

Tələbələrə oxumaq üçün mətn təqdim olundu.

Read the passage and answer the following questions.

The health of a big, developed country's economy depends largely on its industry. Factories have to keep busy. They must produce and sell their _____ in large quantities. Shipyards must build and sell ships; car factories must make and sell cars. The period of industrial success when everything goes well and big profits are made is called a boom. On the other hand, a period when there is not much industrial activity is called a slump. Maintaining a high level of production is not easy. For example, Japan, a very successful industrialized country, has few natural resources such as oil or

coal and has to import them from other countries in order to maintain its industry and thus meet domestic needs and also export its goods. delivers to overseas markets.

1. Choose the correct variant to complete the gap in the passage.

- A) shipyards
- B) plants
- C) discoveries
- D) products
- E) factories

2. Choose the correct pair of antonyms.

- 1. import – export
- 2. success – achievement
- 3. profit – loss
- 4. example – sample
- 5. overseas – abroad

- A) 1, 3
- B) 2, 5
- C) 3, 4
- D) 1, 5
- E) 2, 4

3. Which word in the passage means that “to provide people with something which they need or want, especially regularly over a long period of time”?

- A) to develop
- B) to supply
- C) to depend
- D) to import
- E) to sell

4. Choose the correct variant according to the passage.

- A) A period when there is not much industrial activity is called a boom.
- B) The health of a big, developed country's industry depends largely on its economy.
- C) Japan is hardly a very successful industrialized country.
- D) Shipyards must make and sell cars.
- E) Japan doesn't have many natural resources.

5. What is the best title for the passage?

- A) Large profits
- B) Industry
- C) Car plants
- D) Overseas markets
- E) Natural resources

6. Choose the incorrect variant.

- 1. The teacher, as well as his students, is going on an excursion tomorrow.
- 2. The list of items are on the table next to the lamp.
- 3. Two hundred manats is a lot of money for a pair of shoes.
- 4. Everybody helps when there is a crisis, don't they?
- 5. Each of the students have done their homework

- A) 1, 3   B) 2, 5   C) 3, 4   D) 2, 4   E) 1, 5

7. How many variants are correct?

Mr. Brown asked ... .

- 1. that woman to wait for him for a while
- 2. that the woman had waited for him for a long time
- 3. that woman if she could wait for him for a while

4. the woman how long had she waited for him

5. if that woman had waited for him for a long time

6. that woman who she had to wait for for a long time.

7. the woman who had waited for him to wait for a while.

A) 1   B) 2   C) 3   D) 4   E) 5

8. Choose the correct negative sentences.

A) We needn't either your help or your advice.

B) Paul hasn't to work at the weekends, either.

C) Elvin refused to buy no fruits or vegetables.

D) It hardly ever rains in this area, doesn't it?

E) He will tell nobody anything about it.

9. Choose the correct variant.

He came ... because he can't run ... the others.

A) late, as fast as

B) early, faster than

C) the latest, the fastest of

D) lately, as quickly as

E) the last, so quickly as

What is the purpose of the following letter?

Dear Mr. Thomas

I am interested in the summer position at Alma Store advertised in The Statesman. I have excellent communication skills. My past experience as a volunteer at a hospital enabled me to work with all types of people. I believe that my communication skills, customer service abilities, and positive work ethic would make me an employee. Thank

you for your consideration. I look forward to hearing from you soon. Yours Faithfully,
Terry Brown

- A) to apply for a summer job in a hospital
- B) to apologize for the bad behavior
- C) to complain about the service
- D) to apply for a summer job in a store
- E) to apologize for being late

Eksperimental təlimin keçirilməsi prosesində təlim nəticələrinə təsir edən əlavə amillər müəyyən edilmişdir.

Xüsusilə, tələbələrdə ingilis dilində mədəniyyətlər arasındakı səriştənin formalaşdırılmasına yönəlmiş təklif olunan tapşırıqlar toplusunun həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğu sınaqdan keçirilmiş və təsdiq edilmişdir. Bu eksperimentin gedişində tələbələrin əsas mətnədən leksik vahidlərdən, qrammatik strukturlardan və nitq nümunələrindən düzgün və adekvat istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına dair tapşırıqların yerinə yetirilməsinin məqsədəuyğunluğu mədəniyyətlər arasındakı səriştənin formalaşdırılması üçün əsas kimi təsdiq edilmişdir.

Ümumiyyətlə, təklif olunan tapşırıqlar toplusunun eksperimental yoxlanılması mədəniyyətlər arasındakı səriştənin formalaşmasına yönəlmiş tövsiyələrin məqsədəuyğunluğu və rasionallığı haqqında danışmağa imkan verir. Dilçilik səriştəsinin yaradıcı formalaşdırılmasına yönəlmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə bağlı məlumatlar təklif olunan metodologiyanın lehinə sübut edir.

Aşağıda nəticələri müqayisə edən bir cədvəl var.

15 nəfərdən ibarət eksperimental qrupun və 14 nəfərdən ibarət nəzarət qrupunun göstəriciləri. Cədvəldə mətndəki dil vahidlərinin sayı, istifadə olunan linqvistik vahidlərin sayı, düzgün cavabların sayı, qrupların hər biri üçün ayrı-ayrılıqda səhv cavabların sayı göstərilir.

Tapşırıqların

nəticələri cədvəldə təqdim olunur.

	İstifadənin adekvatlığı	Düzgün istifadə
--	--------------------------------	------------------------

<i>Qrup</i>	<i>Mətndəki dil vahidlərinin sayı</i>	<i>İstifadə olunan dil vahidlərinin sayı</i>	<i>Düzgün cavabların sayı</i>	<i>Səhv cavabların sayı</i>
Eq	10	75	63	16
	71,8%		82,3%	
Kq	10	58	29	35
	49,3%		53,9%	
	<u>Göstəricilərin müqayisəsi</u>			
	Kq - 23,5%		Eq - 28,4%	

Təcrübənin keyfiyyət və kəmiyyət təhlilinin nəticələrindən göründüyü kimi, 15 nəfərdən ibarət eksperimental qrupda tələbələrin mədəniyyətlər arası səriştəlilik səviyyəsi nəzarət qrupunda müvafiq səviyyəni xeyli üstələyir. Linqvistik səriştələrin formalaşdırılması prosesində əsas mətndən linqvistik və nitq materialından istifadə səviyyəsində xeyli sayda səhvlər yer alır.

Ümumiyyətlə, eksperimental qrupun tələbələri əsas mətndən materialı yaradıcı şəkildə qavramaq üçün tapşırıqların öhdəsindən gəldilər. Bu qrupun tələbələri tapşırıqlara az-çox yaradıcı yanaşdılar, əsas mətndən nitq materialından istifadə səviyyəsində səhvlərin sayı xeyli azaldı. Həmçinin, şifahi tapşırıqları yerinə yetirərkən eksperimental qrup təqdim olunan tapşırıq və tapşırıqlara aydın, aydın və inamla cavab verdi.

Yuxarıda göstərilənlər bu dissertasiya tədqiqatının məqsədi olan xarici dil dərslərində istifadə olunan tədris linqvistik və mədəni materialların köməyi ilə aşağı kurs tələbələrinin mədəniyyətlərarası səriştəsinin formalaşdırılması prosesinin elmi əsaslandırılmış və eksperimental təsdiqlənmiş inkişafının inkişafı faktını təsdiqləyir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, dilçilik və psixolinqvistika, dilin, nitqin və nitq fəaliyyətinin əlaqəsini, düşüncə və reallıqla əlaqəsini müəyyən edən, öyrənmə vahidini elmi cəhətdən əsaslandırmağa və müəyyənləşdirməyə, seçməyə və təşkil etməyə kömək edən xarici dillərin tədrisi metodikası üçün əsas elmlərdir.

Hər hansı bir metodun linqvistik təməlləri altında, nitq materialı bu metodun prinsiplərinə, tədrisin məqsədinə, hədəf dilin daxili dil nümunələrinə uyğun olaraq və eyni zamanda dinləyicilərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq ən yaxşı şəkildə təşkil edilmiş hesab edilə bilər.

Dil, insan cəmiyyətinin hər cür fəaliyyətinə xidmət edən insan ünsiyyətinin ən vacib vasitəsidir. Ünsiyyət həm şəxsi söhbətdə, həm də qarşılıqlı yazışmalarda, həm də dolayısı ilə - kitab, televiziya, radio, qəzet vasitəsilə baş verə bilər. Bu, hər hansı bir dilə, o cümlədən xarici dilə aiddir. Bir insana ana dilindən başqa bir ünsiyyət vasitəsi verən bir fənn olaraq tədris planına daxil edilmişdir.

İngilis dilinin tədrisi zamanı təfəkkür tələbələri sərbəst dil bilməsinə bir addım yaxınlaşdırən mühüm prosesdir. Xarici dil öyrənən tələbələr xarici dildə ünsiyyət tələbatına malikdirlər və daim öz fikirlərini ifadə etməyə çalışırlar. A. N. Leontyev qeyd edir ki, nitqdə və sözdə xarici (səsli) və daxili (semantik) tərəfləri ayırmaq lazımdır. Söz ünsiyyət daşıyıcısıdır və danışma inkişaf prosesi düşüncə və şüurun inkişafı ilə bağlıdır.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət müxtəlif mədəniyyətlərin və dillərin daşıyıcısı olan insanlar arasında *ünsiyyət* (şifahi və qeyri-şifahi) prosesi və ya başqa sözlə, müxtəlif mədəniyyətlərə və dillərə mənsub olan insanlar *arasında spesifik qarşılıqlı əlaqə proseslərinin məcmusu kimi qəbul edilir*.

Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması üçün müəllif eksperimental proqramının və "Aşağı kurs tələbələrində mədəniyyətlərarası təhsili" seçmə kursunun vəsaitinin tədris prosesinə tətbiqi ilə bağlı eksperimental təlim zamanı aşağıdakı nəticələrə gəldik:

1. Tədris linqvistik və mədəni materiallar əsasında aşağı kurs tələbələrinin mədəniyyətlərarası səriştəsinin formalaşması üçün hazırlanmış modelin effektivliyinin yoxlanılması zərurəti eksperimental iş tələb edirdi.

2. Emosional-qiyəmətləndirici, kommunikativ-fəaliyyət səviyyələrində təqdim olunan diaqnostikasını obyektini mədəniyyətlərəarası səriştə olan istifadə olunan metodların və hazırlanmış tapşırıqların köməyi ilə müqayisəli fəaliyyətə marağın artması dərəcəsi haqqında məlumatlar əldə edilmişdir. Linqvistik və mədəni materialların təhlili, tələbələrin linqvistik və mədəni məlumatların dəyər hissəsinə həssaslığı, mədəniyyətlərəarası vəziyyətə uyğun olaraq adekvat qərarlar qəbul etməkdə aşağı kurs tələbələrinin müstəqillik dərəcəsi, mədəniyyətin konseptual kateqoriyaları haqqında biliklər; mədəniyyətlərəarası qarşılıqlı əlaqə prosesində cəmiyyətin seçdiyi davranış qaydaları və normaları, aşağı kurs tələbələrinin rus/ingilis mədəniyyətinə emosional və qiymətləndirici münasibətinin xarakteri, ünsiyyət bacarıqlarının səviyyəsi haqqında.

3. Təcrübə qruplarında formalaşmış keyfiyyətin onun meyarlarının məcmusunda müəyyən edilmiş müsbət dinamikasını aşağı kurs tələbələrinə tədris linqvistik və mədəni materiallarla işləməyi öyrətmək üçün hazırlanmış texnologiyanın səmərəliliyini təsdiqlədi. Tələbələr öz doğma və xarici dil mədəniyyətlərinin təzahürlərinə marağ göstərmiş, yuxarı sinif tələbələri dil və mədəni bilikləri uğurla mənimsəmiş, başqa mədəniyyətin nümayəndələrinə qarşı daha açıq və dözümlü olmuşdur.

4. Elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin kəmiyyət və keyfiyyət təhlili belə hesab etməyə imkan verir ki, aşağı kurs tələbələrinin tədris linqvistik və mədəni materialları ilə işləməyə öyrədilməsi prosesi orta məktəbin mədəniyyətlərəarası səriştəsinin formalaşması modelinin yaradılması zamanı daha səmərəli olur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Aslanova Safya. "İngilis dilində qrammatikanın tədrisində kommunikativ səriştə əsas yanaşma kimi." 2018, 200 s.
2. Aslanova Türkan. "İxtisası ingilis dili olan fakültədə tələbə-yönümlülük prinsipinin tətbiqi yolları." 2017, ss.105-109.
3. Güliyva Cəmilə. "Dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələrində leksik vərdişlərin inkişaf etmədiriməsi yolalları." 2018, ss.25-35.
4. Həməzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: Adiloğlu, 2003, 280 s.
5. Həsənova Xalidə. "Orta məktəbdə tədrisin aşağı mərhələsində qrammatikanın kommunikativ tədrisi metodikası." 2018, 208 s.
6. Qazıyeva M.Y. Xarici dilin tədrisində nitq ünsiyyəti üçün vacib olan psixoloji xüsusiyyətlər / Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2010, s. 191-195
7. Məmmədov M.Y. Ali məktəblərdə xarici dilin tədrisinin psixoloji əsasları / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri IV Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: ADU, 2011, s. 195-199
8. Nəzirli Zümrüd. "Aşağı kurs tələbələrinə ingilis dilində qrammatik vərdişlərin aşılması yolları." 2018, 399 s.

Türk dilində

9. Boyraz Serkan, ve Gürbüz Ocak. "İngilizce öğretiminde tersine eğitim uygulamasinin değerlendirilmesi." *Unpublished master dissertation, Afyon Kocatepe University*. 2014, 155 s.
10. Güner Akif, Zeynep Güner, and Ahmet Faruk Levent. "Kültürler arasi duyarlilik ve empatik eğilimler: bir derleme çalışması." *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 7.10: 2010, ss.259-277.

Rus dilində

11. Апальков В.Г. Методика формирования межкультурной компетенции средствами электронно-почтовой группы (английский язык, профильный уровень): Автореферат дис. ... кандидата пед. наук. – Тамбов, 2008. – 21 с.
12. Аракин В. Д. "Омонимы в английском языке." Иностранные языки в школе №4; 2011, с.37-47
13. Артемов В. А. Психология обучения иностранным языкам. М.: Просвещение, 1969. — 279 с.
14. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. - М.: КД Либроком, 2016. - 576 с.
15. Барышников Н.В. Параметры обучения межкультурной коммуникации в средней школе // Иностранные языки в школе, 2002, № 2, с. 28-32
16. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров / Бахтин М.М.. — Москва : Русские словари, 1996, Т.5, с.159-206
17. Библер В.С. Культура. Диалог культур: опыт определения // Вопр. философии. 1989. № 6, с.31-42
18. Бим И.Л. Некоторые актуальные проблемы современного обучения иностранным языкам // Иностранные языки в школе, 2001, № 4, с. 5-7
19. Ваганова Е.В. Технологический менеджмент: (лабораторный практикум): [для студентов вузов по направлению коммерциализации инноваций]. 2014, 221 с.
20. Верещагина И.Н., Рогова Г.В. Методика обучения английскому языку. М.: Просвещение, 1998, 232 с.
21. Виханский О.С., Наумов А.И. Менеджмент : учебник. 4- е изд., перераб. и доп. М. : Экномистъ 2006, 670 с.
22. Выготский Л.С. Мышление и речь / Избранные психологические исследования. М.: АПН РСФСР,1956, с. 39-42
23. Выготский Л.С. Мышление и речь // Выготский Л.С. Собр. соч.: в 6 т. Т.2. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1982, с.5-361

24. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.: Педагогика. Пресс, 2011. 536 с.
25. Выготский Л.С. Развитие высших форм внимания в детском возрасте. // Хрестоматия по вниманию. М.: Издательский центр «Академия», 2014. 256 с.
26. Воронкова Т.Е. Работа с аутентичными текстами, содержащими интеркультурный компонент // Иностранные языки в школе, 2004, № 4, с. 37-40
27. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. М.:Аркти-Глосса, 2000, 165с.
28. Гальскова Н.Д., Сафонова В.В. Межкультурное обучение: проблема целей и содержания обучения // Иностранные языки в школе, 2004, № 1, с. 3-8
29. Зимняя И. А., Морозова Н. А., Лаптева М. Д. Социальные компетентности выпускников вузов в контексте государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования и проекта TUNING // Высшее образование сегодня. 2007. № 11. с. 22-27
30. Зимняя И.А. "Психология чтения как вида речевой деятельности." Психологические проблемы обучения технике чтения, смысловому восприятию и пониманию текста: материалы Всерос. науч.-практ. конф. 1989. с.52-60.
31. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. М.: Просвещение,1991, 222 с.
32. Леонтович О.А. Международное обучение на базе американского центра Волгоградского государственного педагогического университета // Модернизация обслуживания и методы иностранного обучения как приоритетное направление в условиях непрерывного языкового образования. Волгоград: Перемена, 2003, с.32–33.
33. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Смысл, 2004, 290 с.
34. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М., Просвещение», 1969. 214 с.

35. Медведева И.Л. Психолингвистические проблемы функционирования лексики неродного языка: автореф. дисс. ... докт. филол. наук. Тверь, 1999. 46 с.
36. Методика обучения иностранным языкам в средней школе / Под ред. Ляховицкого Н.И., Мирянова А.А. и др. М.: Высшая школа 2003, 373 с.
37. Пассов Е.И. Коммуникативное иноязычное общение Текст. / Е.И. Пассов.-М., 1991, 184 с.
38. Плужник И.Л. Формирование межкультурной коммуникативной компетенции студентов гуманитарного профиля в процессе профессиональной подготовки: автореф. дис. . д-ра пед. наук / И.Л. Плужник. Тюмень, 2003, 23 с.
39. Попов А.Ю. Экономическая деятельность в иноязычной среде (опыт системного анализа бизнес-профессии) [Текст] / А.Ю. Попов // Филология и методика преподавания иностранных языков. – СПб.: [б.и], 1998, с. 116–118
40. Психология развивающейся личности / под ред. В.В. Давыдова. М.: «Институт практической психологии, МОДЭК», 2015. 512 с.
41. Речевая деятельность и психология речи / И.А. Зимняя. – Москва // Основы теории речевой деятельности / ред. А.А. Леонтьев. – Москва : Наука, 1974, с. 64-72.
42. Сафонова В. В. Культуроведение в системе современного языкового образования // Иностранные языки в школе № 3. 2001, с. 17-24
43. Сафонова В.В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций. "Истоки" Воронеж, 1996, 237 с.
44. Сафонова В.В. Программы общеобразовательных учреждений: Английский язык 10-11 классы школ с углубленным изучением иностранных языков. М.: Еврошкола, 1999, 176 с.
45. Свиридон Р.А. Формирование межкультурной компетенции будущего специалиста в области мировой экономики средствами делового английского языка / Р.А. Свиридон / Сборник научных трудов II Международной летней школы для молодых исследователей «Инновационные образовательные

- технологии в преподавании иностранных языков». Томск, Изд-во ТГПУ, 2005, с. 72– 84
46. Сысоев П.В. Концепция языкового поликультурного образования (на материале культуроведения США): монография. М.: Еврошкола, 2003, 406 с.
47. Сысоев П.В. Языковое поликультурное образование: теория и практика (на материале культуроведения США): Монография. - Москва: ГЛОССА-ПРЕСС, 2008, 385 с.
48. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам / Е. Н. Соловова / М.: Просвещение, 2002, 239 с.
49. Соловьева Н.Г. Обучение устной речи с использованием аутентичных культурно-страноведческих материалов в старших классах школ гуманитарного типа: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. Томск, 1997, 16 с.
50. Хомский Ноам. "О природе и языке. С очерком: Секулярное священство и опасности, которые таит демократия." 2005, 202 с.
51. Щерба Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе : общ. вопросы методики / под ред. И. В. Рахманова. — Изд. 2-е. — М. : Высш. шк., 1974. — [1], 112 с.
52. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии. В кн.: Языковая система и речевая деятельность. - М., 1974, с. 265-304
53. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Изд.:Едиториал УРСС. 2008, 432 с.

İngilis dilində

54. Abilgaziyeva Zhanar. "Integrative Technology as the Base of Primary Schoolchildren's Speech Activity Formation." *Talent Development & Excellence* 12.1, 2020, 399 p.
55. Aigerim Kosherbayeva. "Language Communicative Competence Enhancement Model in Foreign Language." *Talent Development & Excellence* 12.1. 2020, 122 p.

56. Al Hosni, Jokha. "The power of image in English language teaching." *Journal of Teaching English for Specific and Academic Purposes* 4.1 (2016): 400.
57. Bibler V.S. *School of dialogue of cultures. Ideas. Experiences. Problems: ALEPH*, Kemerovo: 2017, 159 p.
58. Blyznyuk Tetyana. "Formation of Students' Socio-Cultural and Lingual Competence at Foreign Language Lessons in Primary School." *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University* 3.2-3, 2016, pp. 73-78
59. Bolsunovskaya L.M., Phillips C., Korotchenko T.V., Matveenko I.A., Strelnikova A.B., Ulyanova O.S. "Project-based method in teaching foreign language for specific purposes." *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2015, pp. 176-180
60. Byram M. *Cultural studies in foreign language education*. Clevedon; Philadelphia: Multilingual Matters, 1989, 165 p.
61. Dilara A. İsmayilova. *Teaching English as a foreign language*. Baku-Mütərcim. 2011, 319 s.
62. Dornyei Z. *Motivation in Action: Towards a Process-Oriented Conceptualization of Student Motivation*. *British Journal of Educational Psychology*, 2000, pp.519-538.
63. Edward Hall. *Beyond culture*. New York: Anchor Press/Double day. 1976, 320 p.
64. Hayashi, Yuko, Taisei Kobayashi, and Tsuyoshi Toyoshige. "Investigating the relative contributions of computerised working memory training and English language teaching to cognitive and foreign language development." *Applied Cognitive Psychology* 30.2 (2016): 395.
65. Heller M. *The role of language in the formation of ethnic identity*. In J. S. Phinney & M. J. Rotheram (Eds.), *Children's ethnic socialization*. Newbury Park, 1987, pp. 180-200.
66. Hymes D. *On Communicative Competence // Sociolinguistics*. Harmondsworth: Penguin, 1972. P. 269-293.
67. John Corbett. *An Intercultural Approach to English Language Teaching*. Multilingual Matters. 2003, 300 p.

68. Karimov F.H., Safiyev A.U. Methods of teaching English in Azerbaijan. Baku: ADU, 2008, 115 p.
69. Kartashova V.N., Zaitseva I.V. and Osipova N.V. "The Formation of Future English Language Teacher's Professional Lexical Competence." *Astra Salvensis*: 2018, pp.201-205
70. Leontiev A.A. Language, speech, speech activity. Pedagogy, Moscow, 2015, pp.69-75
71. Leontiev A.A. Speech activity. Fundamentals of the theory of speech activity. Nauka: Moscow, 2017, 105 p.
72. Leontiev A.N. Selected psychological works in 2-h volumes. Pedagogy, Moscow, 2015, 294 p.
73. Lomov B.F. Questions philosophy. №8. 2016, pp.34-47
74. Lysiuchenko Olena. "Intercultural Communicative Competence in the Development of Students' Linguistic Skills." *REVISTA GEINTEC-GESTAO INOVACAO E TECNOLOGIAS* 11.3, 2021, pp.101-104
75. Moeller J.A., & Nugent K. Building intercultural competence in the language classroom. Published: Unlock the gateway to communication. Report of the Central States Conference on the Teaching of Foreign Languages. 2014, pp.1-18
76. Orekhova E. Yu. "International scientific university community cooperation and interaction (theory and experience)." *Espacios* 39.46: 2018, pp.29-29.
77. Palmer Gary B. Ethnography: A neglected method of inductive linguistics. *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury*: 2015, pp. 21-45
78. Passov E.I. Communicative foreign language education. The concept of development of individuality in the dialogue of cultures. Lipetsk: 2015, pp.206-209.
79. Savignon S.J. Communicative Language Teaching: Strategies and Goals. Eli Hinkel (editor). Handbook of Research in Second Language Teaching and Learning, London/New York: Routledge, 2005. - pp. 635-651.
80. Widdowson H.G. Teaching Language as Communication. Oxford: Oxford University Press, 1978, 168 p.

81. Winter, I.A. Psychology of teaching foreign languages at school. Enlightenment, Moscow: 2016, 325 p.
82. Wong E.D. "Beyond "it was great"? Not so fast!." *Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad* 26.1: 2015, pp.121-135